

ODJEK BOSANSKOG USTANKA (1875—1878) U SJEVERNOJ HRVATSKOJ

Dragutin Pavličević

PREDGOVOR

Bosansko-hercegovački ustanak 1875.—1878. i zbivanja u svezi s njim potpuno su promijenili političke prilike na Balkanskom poluotoku. Tada je stavljeno na dnevni red ne samo pitanje Bosne, Hercegovine, južne Srbije i Bugarske, nego i čitav splet političkih, gospodarskih i socijalnih odnosa poznat pod imenom istočno pitanje. Povod svemu bio je ustanak bosansko-hercegovačke raje koji je, buknuvši na vrlo osjetljivu mjestu, prerastao u evropsku i svjetsku političku krizu prvog reda.

Milorad Ekmečić u svojoj vrijednoj monografiji o bosanskom ustanku rekao je da je taj neuspjeli pokret »ostavio bogatu političku baštinu u našoj nacionalnoj istoriji, čija žetva još dugo nakon završetka ustanka nije bila poplunjena«. ¹ Dodao bih da još i danas, gotovo stotinu godina nakon svoga početka, ustanak nije iscrpno obrađen i analiziran. Ili, točnije rečeno, dok je srpsko-bosanska i crnogorsko-hercegovačka komponenta prilično istražena, dotle njegova zapadna, hrvatsko-bosansko-hercegovačka sastavnica nije gotovo uopće proučavana. Zato ustanak i sada »predstavlja zahvalan predmet koji se nikako ne može iscrpsti u nekoliko istorijskih studija i koji potpuno nadrašta efemernost historiografije. Ovdje svako ima nešto novo da kaže«. ²

Budući da mislim da se o tim zbivanjima može nešto novo reći, da se može drugačije reći, dopuniti novim izvorima ili ispraviti neka dosad ustaljena mišljenja, odlučio sam iscrpnije obraditi tu materiju i tako potaknuti nova istraživanja. Želio bih, dakle, analizirati sve ono što se događalo u doba bosanskog ustanka 1875.—1878., a što je vezano uz sjevernu Hrvatsku (tada bansku ili civilnu Hrvatsku sa Slavonijom) i Vojnu krajinu. Mislim da ćemo nakon toga i sam ustanak, njegov odjek u susjednim zemljama, zbivanja u Bosni i njihove posljedice, diplomatske razmirice oko Bosne i Hercegovine sagledati nešto jasnije, da ćemo moći donijeti točniji sud o držanju pojedinih stranaka, politi-

¹ M. Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875.—1878., Sarajevo 1960., 5.

² Isto, 6.

čkih skupina, listova ili istaknutijih pojedinaca u Hrvatskoj. I, napokon, moći ćemo čitavu tu kompleksnu problematiku razmotriti ne samo s istoka i juga, nego i sa sjevera i zapada.^{2a}

I. UVOD*

Govoreći o dosad nedovoljno istraženj hrvatskoj komponenti ustanka, mislio sam na teritorij Hrvatske, Slavonije i Vojne krajine, dakle na onaj dio današnje Hrvatske koji je tada bio u sastavu Ugarske, uključivši i srpsko stanovništvo koje je tu živjelo. Mislio sam da materijalna i moralna pomoć i odjek ustanka u Hrvatskoj nisu dovoljno poznati, da držanje Hrvatskog sabora, vlade, političkih stranaka, pisanje novinstva i simpatije javnog mišljenja, a posebno nekih istaknutih pojedinaca (Strossmayer, Rački, Makanec, Mažuranić, Kukuljević, Miškatović, Mrazović, Guteša, Živković i drugi) nije dovoljno rasvijetljeno. To se također odnosi i na držanje krajiškog zapovjedništva na čelu s generalom Mollináryjem, na postupke Ante Starčevića, hrvatsko-srpske odnose, gospodarske veze Hrvatske i Bosne itd. Uzevši u cjelini, do sada nije bilo poznato koliko je bosanski ustanak bio vezan s Hrvatskom, koliko je na nju djelovao i o njoj ovisio. Na takav me je zaključak navelo nekoliko činjenica koje se ne mogu mimoći:

1. Ustanak se držao uglavnom uz austro-ugarsku odnosno hrvatsko-dalmatinsku granicu i nije se širio u dubinu više od dan-dva hoda.

2. Bosanski je ustanak, za razliku od hercegovačkog, pomagan gotovo isključivo iz Hrvatske ili s njezina teritorija.

3. U Hrvatsku se sklonila većina prebjega iz Bosne uživajući veliku pomoć ionako siromašnog stanovništva.

4. Osim beogradskog tu su radili i svi najvažniji odbori za pomoć, kao što su novogradiški, zagrebački, sisački, kostajnički, jasenovački, brodski, petrinjski, požeški itd.

5. U Hrvatskoj su organizirane čete koje su odlazile u Bosnu, prikupljani dobrovoljci, oružje, hrana, pomoć, a neki logori, npr. u Brezovači i Čorkovači, opskrbljivani su isključivo iz Hrvatske.

6. Gospodarske veze Hrvatske i Bosne bile su veoma jake pa se ustanak vrlo nepovoljno odrazio na privredu obiju zemalja i uzrokovao propadanje gradova uz granicu.

7. Zemljopisni položaj Bosne a osobito krajeva zahvaćenih ustankom takav je da su ustanici prirodno bili upućeni na Hrvatsku i Dalmaciju.

Gotovo sve navedene konstatacije pretežno se odnose na prvi dio ustanka, o čemu i Ekmečić piše: »Trebalo ipak reći da su te pripreme na hrvatskoj strani sve do početka rata Srbije i Turske održavale ustanak na bosanskom području.«³ Nakon proglašenja priključenja Bosne Srbiji (1876.) taj rad i povezanost Bosne

^{2a} Vidi J. G r a b o v a c, Dalmacija prema oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje, *Mogućnosti*, br. 10, 1964.

* Posebno zahvaljujem prof. dr. Jaroslavu Šidaku koji mi je u toku rada dao mnogo korisnih savjeta.

³ Ekmečić, n. dj., 200.

i Hrvatske nešto su oslabili i dalje su tekli u znaku zahlađenja odnosa i austro-ugarskog pritiska.

Vaso Čubrilović drži da su širenju i jačanju ustanka pridonijeli najviše odbori za pomoć: »Da nije njih bilo, ako bi i bilo kakvih pokreta, većina ustaša⁴ posle prvog neuspeha prešla bi u Austriju i tamo se smirila, ostali, koji se nisu digli, ostali bi mirni i ustanak 1875.—1878. ne bi se ništa razlikovao od buna 1834. i 1859; buna mesnih, bez većih razmera i jače organizacije, dignutih od seljaka, a brzo ugušenih od Turaka.«⁵ Odbori su organizirali dopremu oružja, skrovišta za opremu i hranu, čak i radionice za popravak naoružanja i izradbu streljiva. Postojali su i posebni povjerenici za prevođenje preko granice, prihvaćanje dobrovoljaca i prebjega, za vezu između pojedinih odbora i odreda, čak i za vezu s odborima u raznim europskim zemljama. Bila je to prilično brojna i uhodana organizacija koje su povjerenici radili čak u Moskvi, Parizu i Londonu, a središta za skupljanje pomoći bila su u Trstu, Dubrovniku, Splitu, Beogradu, Kninu, Gradiški, Zagrebu, Kostajnici i drugim mjestima odakle je bilo lako dostaviti materijal i novac ustanicima. »Uzdruž cele bosanske međe od reke Bosne do Prolog planine u Dalmaciji, imali su odborski poverenici gotovo u svakom selu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije svoje poverljive ljude; oni su im služili kao straža na granici, prevozili čete u Bosnu, dovlačili i skrivali kod sebe ratnu spremu. Po njihovim salašima čitave čete zime zimuju.«⁶

Bosanski ustanak nije zapravo nikada prešao granice dobro organizirane i povremeno brojnije hajdučije pomagane s teritorija drugih država, zato i nije poznat po širini, velikim akcijama i bitkama, spektakularnim događajima i konačnim rezultatima, nego više po prostoru i vremenu u kojem je buknuo i po neriješenim pitanjima koja je naćeo. Zbog toga je važniji po onom što se u svezi s njim i oko njega odigravalo na Balkanu i u Evropi nego po onom što se događalo u Bosni uzduž granice prema Hrvatskoj.

Do sada se pitanjem bosanskog ustanka nije posebno bavio ni jedan povjesničar iz Hrvatske niti je uloga hrvatskog stanovništva u ustanku podrobnije razmatrana. Nije također dovoljno proućena prošlost Srba u Hrvatskoj, njihovo držanje prema ustanku i hrvatsko-srpski spor oko Bosne. Ekmećićeva studija pokazala je koliko je do sada bilo nepoznatih i neupotrijebljenih dokumenata u našim arhivima, osobito u arhivu SR Hrvatske u Zagrebu, a ovaj rad će upotrijebiti i one izvore koji nisu direktno ulazili u okvir njegove knjige, a vezani su s ustankom, odnosno njegovim odrazom na prilike u Hrvatskoj. Uzet ćemo također u obzir i ono što je u međuvremenu objelodanjeno u časopisima i novinama.

Autori koji su do sada pisali o bosanskom ustanku nisu zahvaćali širu problematiku ustanka i njegov odjek u susjednim zemljama, ali su ipak više-manje načeli neka pitanja. Većina tih radova, osobito oni stariji, pisani su više s političko-propagandnog nego sa znanstvenog stajališta, zato se u njima osjeća suparništvo između hrvatske i srpske buržoazije oko Bosne i Hercegovine. Gotovo sve ono što je o ustanku napisano prije Ekmećićeve knjige ima

⁴ Naziv ustaše odnosno ustaši upotrebljavao se tada za ustanike uopće.

⁵ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875.—1878.*, Beograd 1930., 393.

⁶ Isto, 394.

pečat »novinarskog rata« što su ga oko pitanja pripadnosti Bosne vodili zagrebački »Obzor« i novosadska »Zastava«. ⁷

Prvi prikaz Bosansko-hercegovačkog ustanka dao je Vaso Pelagić, koji je bio jedan od njegovih vođa i pokretača. ⁸ U njegovu radu ima više sociološko-političkih razmatranja nego objektivne povijesne analize. Iako je bio socijalist, Vaso Pelagić nije još tada mogao shvatiti i prevladati socijalne i nacionalne proturječnosti u Bosni i Hercegovini. O tom u pogovoru njegove knjige piše Todor Kruševac: »Tako, na primjer, zbog okolnosti da hrvatski nacionalizam u Bosni nije razvijen u vrijeme ustanka u onoj mjeri kao srpski, Pelagić ne zauzima uvijek dosljedno stanovište kad govori o nacionalnom pitanju, što se može donekle razumjeti njegovim učestvovanjem u žučnim polemikama o Bosni koje su u to vrijeme vođene između Srba i Hrvata.« ⁹

Razmotrit ćemo neka Pelagićeva mišljenja o Hrvatima. On je bio prvi kroničar bune pa su njegovi zaključci prilično dugo isticali u raspravama drugih pisaca o bosansko-hercegovačkom ustanku. Pelagić je ustanak i događaje oko njega nazvao »saveznom revolucijom srpskom« i pisao samo o sudjelovanju Srba iz Bosne i Kneževine Srbije, a posve je zapostavio hercegovački ustanak, bojeve Crnogoraca, rad Srba izvan Bosne, sudjelovanje Hrvata i držanje Muslimana. O bosanskim Hrvatima piše da se oni ne zovu Hrvati, nego obično »šokci«, »kršćani« i »latini«, a za Hrvate iz Banovine kaže: »Braća Hrvati, prvi srpski sa zapada susjedi, postali su srpski neprijatelji, kako se ustanak hercegovačko-bosanski pretvorio u saveznu srpsku revoluciju, koja je proglasila borbu svog ustanka za oslobođenje i ujedinjenje srpstva. Dotle su, doduše, radije gledali i po svojoj sirotnoj mogućnosti i potčinjenosti prilično potpomagali bosanski ustanak. Ali čim je ratujuća stranka srpska taki program otvoreno istakla, i čim Hercegovci crnogorsku a Bosanci srpsku vladajuću dinastiju i za svoje vladare proglasiše, — što je učinjeno po uputstvu i potsticanju sa strane, onda oni (Hrvati) postadoše otvoreni protivnici srpskoj saveznoj revoluciji i hladni prema bosanskom ustanku, kog do tada usrdno pomagашe.« ¹⁰ Slično Pelagić govori o pisanju »Obzora« i okupaciji Bosne i Hercegovine, ali na jednom mjestu odvaja »radni narod hrvatski« koji se ne protivi ustanku, nego to čini »patriotična inteligencija« i školska omladina. ¹¹ Mora se priznati da Vaso Pelagić nije mimoišao srpske i ruske »patriote« koji su »i sami izazvali takozvane 'Velikohrvate' protiv Srba«. ¹² On je osudio svako nametanje imena i vjere iako i sam nije uvijek bio imun od toga: »U interesu je Srba i Hrvata da se manu jednom tog gadnog nametanja svoje narodnosti i vjere, pa da usvoje svetu ideju nauke jevanđelja — ideju čovječanskog bratstva i združenja. To će nas od mnogih nesreća spasti.« ¹³

⁷ O hrvatsko-srpskim odnosima u vrijeme bosanskog ustanka 1875.—1878. moja posebna rasprava u rukopisu.

⁸ V. Pelagić, Istorija bosansko-hercegovačke bune, Budimpešta 1879. Drugo izdanje izašlo je 1882. u Budimpešti; III. u Beogradu 1882. i IV. u Sarajevu 1953. Upotrebljavao sam IV. izdanje, koje je redigirao T. Kruševac. Usp.: R. B e s a r o v i ć, Vaso Pelagić, Sarajevo 1969.

⁹ Pelagić, n. dj., 292.

¹⁰ Pelagić, n. dj., 181.

¹¹ Isto, 182.

¹² Isto, 184.

¹³ Isto, 183.

O radu odbora za pomoć ustanku, četovanju Petra Karađorđevića, Jamničkoj skupštini, pakračkoj aferi pa čak i o kostajničkoj socijalističkoj skupini, u kojoj je i sam radio, nije Pelagić ništa pisao jer je držao da u »objektivnoj istoriji« ne treba iznositi pojedinosti.

Drugi rad o ustanku napisao je 1884. Vladimir Krasić,¹⁴ učitelj i publicist, podrijetlom iz Like. On je dopunio Pelagićev rad i pisao o ustaničkoj četi u Brezovači na »suhoj međi«, o Jamničkoj skupštini, položaju prebjega, pakračkoj aferi, radu odbora za pomoć, Petru Karađorđeviću, Iliji Guteši i Engleskinjama Irbyjevoj i Johnstonovoj. I Krasić ponavlja neke Pelagićeve tvrdnje, a osobito je nepouzdan kad govori o hrvatsko-srpskim odnosima. Hrvate u Bosni naziva »Srbima zapadne vere«,¹⁵ a za neslogu brezovačke čete kaže da su krivi »neka-kvi hrvatski smerovi« za koje su vrbovane vođe.¹⁶ O primanju i smještaju prebjega u Hrvatskoj Krasić je napisao: »Priznati se mora, da su i braća Hrvati u prvi mah pokazali istinsko učešće prema beguncima; ali kada 1876. u junu Srbija i Crna Gora oglasiše rat Turskoj, Hrvati, predvođeni rđavim primerom svojih zvaničnika, pokazivahu se javno i otvoreno kao protivnici ustanka srpskoga, a i sirotnoj nejači bosanskoj na austrijskoj strani ne dopustiše da se slade i napajaju duhovnom hranom, koju joj prirediše ovde milostive i dobrotvorne Engleskinje mis Adelina Pavlija Irbi sa svojom drugom Riscilom Hanah Džonstonovom.«¹⁷

Navedeni podaci pokazuju da Krasićeva knjiga ima naglašenu političko-nacionalnu notu kojoj žrtvuje povijesnu objektivnost i znanstvenu analizu događaja i osoba u ustanku.

Nakon Krasićeva rada o ustanku prilično dugo nije objavljeno ništa vrijedno posebnog spomena. Možda bismo mogli između literarnih i novinarskih pokušaja izdvojiti knjižicu Alekse Ivića koja je izašla 1918. prigodom četrdesete obljetnice okupacije Bosne i Hercegovine.¹⁸ Ivić nije o ustanku iznio nešto novo, nego je sakupio nekoliko dokumenata iz Zagrebačkog arhiva i pokušao fragmentarno osvijetliti dvije prve godine. Čitajući njegov rad, stječe se dojam da je htio, prije svega, pisati o ratovanju tadašnjeg srpskog kralja i ustaničkog vođe Petra Karađorđevića-Mrkonjića,¹⁹ koji je te godine postao kralj ujedi-

¹⁴ (Vladimir Krasić), Ustanak u Bosni od 1875. do 1878. god. Građa za noviju srpsku istoriju rata za oslobođenje, Novi Sad 1884. Djelo je objavljeno bez imena pisca.

¹⁵ Isto, 156.

¹⁶ Isto, 89.

¹⁷ Isto, 91.

¹⁸ A. Ivić, Fragmenti iz istorije bosanskog ustanka 1875. i 1876. g., Zagreb 1918.

¹⁹ Petar Karađorđević (1844.—1921.) bio je 1875. i do svibnja 1876. jedan od ustaničkih vođa. Budući da je bio progonjen od austrougarskih vlasti, Obrenovićevih pristaša i turskih uhoda, krio se pod raznim imenima od kojih je najpoznatije Petar Mrkonjić. Sa svojom četom od približno 200 boraca borio se na bosanskoj granici između Dvora na Uni i Topuskog, a glavno središte bio mu je logor na brdu Čorkovači, nedaleko od sela Žirovca, gdje se i danas vide tragovi opkopa. Petar je često dolazio u Glinu, Kostajnicu, Petrinju i Sisak da pribavi oružje, hranu i nove borce pa su za njim raspisivane potjernice, ali je sve ostalo bez uspjeha jer je domaće pučanstvo skrivalo ne samo Mrkonjića, nego i druge ustaničke vođe. Kada je Mrkonjić 1903. postao kralj Srbije (Petar Karađorđević) i 1918. kralj novostvorene Kraljevine SHS, obnovljene su usmene i pismene uspomene njegovih suboraca i suradnika, pa je nastalo mnoštvo priča i legendi o kraljevu boravku i vojevanju u tim krajevima.

njene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zato Ivićevi fragmenti govore samo o početnim godinama ustanka kada je u njemu imao važnu ulogu Petar Mrkonjić i prostorno se ograničio na »suhu među«²⁰ gdje je četovao. Namjere Alekse Ivića najbolje će ilustrirati ovaj citat: »Hercegovački ustanak je izazvao velike bitke i izneo na površinu markantne vođe, ali je zato bosanski ustanak brojao u ustaškim redovima svojim Petra Karađorđevića, današnjeg srpskog kralja i najvećeg vladara srpskog naroda, daleko silnijeg i od Dušana Silnog.«²¹ Osim opisa Mrkonjićevih akcija, koje obuhvaćaju gotovo polovinu rada, Ivić je pisao i o bosanskim prebjezima u Hrvatskoj i Slavoniji i istakao važnu činjenicu da je »broj srpskih begunaca iz Bosne ubrzo narastao u tolikoj meri, da su ovi begunci privlačili na sebe veću pažnju nego sva čarkanja ustanička s Turcima.«²²

Iako Ivićeva brošura nije nadrasla efemernost njegovih političkih namjera, treba ipak naglasiti da je on prvi upozorio na bogatu zbirku vrijednih izvornih dokumenata koje je sačuvao Zagrebački arhiv, a znanstveno obradio tek Milorad Ekmečić. To relativno bogatstvo izvora sačuvanih u Zagrebu govori nam da je ustanak bio više vezan i orijentiran prema Hrvatskoj nego što smo to dosada mislili.

Milan Karanović 1921. napisao je knjižicu posvećenu ratovanju Petra Karađorđevića-Mrkonjića na bosanskoj granici.²³ I sam pisac priznaje da je to napisao na brzu ruku (vjerojatno u povodu smrti kralja Petra) s namjerom da dade »nekoliko crtica iz slavnog četničkog života i rada Kraljeva«. To je uglavnom pričanje Petrova posilnog, dopunjeno sjećanjima drugih sudionika i literaturom, ali samo »u koliko su bili u suglasnosti sa pričanjem četnika-posilnog.«²⁴

Karanović je, dakle, objelodanio jednu od mnogih poluistinitih ili izmišljenih priča koje se i danas prepričavaju u selima uz granicu prema Bosni.

Znanstveni pristup problematici bosansko-hercegovačkog ustanka počinje tek 1930. kada je objavljena disertacija Vase Čubrilovića.²⁵ To je bio velik korak naprijed u sređivanju unutrašnjih i posebno vanjskopolitičkih problema u svezi s ustankom, u proširenju tematike i upotrebi dotad nepoznatih i neupotrijebljenih izvora i literature. Čubrilović se prvi kritički osvrnuo na rad odbora za pomoć, opisao četovanja u svim dijelovima Bosne, okupaciju i držanje Hrvata u Bosni i Hrvatskoj u doba ustanka. O nekim tvrdnjama Vase Čubrilovića bit će više govora u ovoj raspravi, ali treba odmah naglasiti da u odnosu prema Hrvatima i Hrvatskoj nije otišao mnogo dalje od Krasića. Takva shvaćanja V.

²⁰ Suha međa ili granica nazvan je dio austrijsko-turske granice koji je išao od Une, južno od Bos. Novog, prema rijeci Glini nedaleko od Topuskog. Budući da su granicu prema Bosni činile rijeka Sava, Una, Glina, Korana i Butišnica, taj je dio, za razliku od »mokrih« granica, u narodu nazvan suhom međom. Naziv se i sada upotrebljava jer je to danas granica SR Hrvatske i SR Bosne i Hercegovine.

²¹ Ivić, n. dj. 20.

²² Isto, 26.

²³ M. K a r a n o v i ć, Četovanje Vojvode Petra Mrkonjića — kralja Petra — po Bosanskoj Krajini 1875.—76., Sarajevo 1921.

²⁴ Isto, 5.

²⁵ Čubrilović, n. dj.

Čubrilovića prvi je podvrgao kritici još 1931. Veselin Masleša²⁶ koji tvrdi da je karakteristično za knjigu i pisca »negiranje hrvatskog imena u Bosni«, jer prema njemu »u Bosni nema Hrvata. Postoje Srbi, nacionalno svesni i jedinstveni, muslimani vezani sa Turskom, fanatizovani i nacionalno neodređeni, i katolici, sa gravitacijom prema Austriji, katoličkoj zemlji.«²⁷ Svoj kratki članak o Čubrilovićevoj disertaciji završava Masleša ovim riječima: »Sve u svemu; da nije jasne zlonamernosti sa oznakom Hrvata kao katolika — jer musliman može biti Srbin, ali ne može biti katolik — moglo bi se ovako napisano delo smatrati kao potrebna arhivska i tehnička predradnja za istorisku studiju o bosanskom ustanku.«²⁸

Nakon oslobođenja 1945. nije bilo većih radova posvećenih ustanku jer se osim Ekmečića nije nitko tom problematikom posebno bavio. Nešto je značajnija popularno pisana monografija Koste Milutinovića²⁹ o Vasji Pelagiću kao ustaniku. Već i sami podnaslovi govore da je autor načeo vrlo značajna pitanja, na primjer: Hrvatska prema ustanku, Katolička i pravoslavna crkva prema ustanku, Mađarska prema ustanku itd. Šteta što taj rad nije opširniji i snabdjeven znanstvenim aparatom jer je Milutinović pokazao objektivnost u razmatranju nekih spornih pitanja, a osobito onih koja zadiru u međunarodne odnose. On je shvatio teškoće na koje nailaze svi oni koji proučavaju to razdoblje naše prošlosti: »Savremenici su pisali o ustanku i ustanicima iz raznih ideoloških i političkih tendencija, a vrlo često i bez toliko potrebne objektivnosti. Baš zato je danas vrlo teško pravilno se orijentirati u ogromnom broju istaknutih izvora i rigorozno izdvojiti čistu istorisku istinu od manje ili više proizvoljnih hipoteza i vešto prikrivenih falsifikata i mistifikacija.«³⁰

Disertacija Milorada Ekmečića objavljena 1960. predstavlja današnje stanje povijesne znanosti o bosanskom ustanku 1875.—1878. Ekmečić je već u početku rada konstatirao da je do tada mnogo »dragocjene arhivske građe ostalo neiskorišćeno« i zaključio da ta građa »omogućuje da se neka pitanja vide u široj cjelini i da se ponovno ocijene.«³¹ On je zaista upotrijebio mnogo novih, dotad nepoznatih izvora, proširio unutrašnju problematiku i sistematizaciju i dao ocjenu pojedinih organizacija, akcija i osoba. O držanju Hrvata iz tadašnje banske Hrvatske prema ustanku on je rekao da je to predmet za sebe »koji treba temeljitije obraditi.«³²

Veoma je pozitivno za daljnje proučavanje ustanka što je Ekmečić jednom zauvijek odbacio nacionalne i političke predrasude i pretjerivanja svojih predšasnika i ustanku prišao više kao socijalnom, a ne samo kao nacionalnom, srpskom pokretu. Zaista je šteta što nije više pisao o djelovanju Hrvatske na ustanak i ustanka na prilike u Hrvatskoj, jer bi tada odlomak »Hrvatska javnost i ustanak u Bosni« bio potpuniji i ne bi se oslanjao uglavnom na korespondenciju Strossmayer—Rački i Saborski dnevnik.

²⁶ V. Masleša, Katolici u bosanskom ustanku 1875.—1876. godine, *Stožer* II., br. 90, Beograd 1931. Pretiskano u III. svesku Dela V. Masleše, Sarajevo 1956. Citirano prema posljednjem izdanju.

²⁷ Isto, 273.

²⁸ Isto, 276.

²⁹ K. Milutinović, Vaso Pelagić i bosansko-hercegovački ustanak, Sarajevo 1953.

³⁰ Isto, 2.

³¹ Ekmečić, n. dj., 8.

³² Isto, 248.

Ekmečićevu knjigu prikazalo je nekoliko recenzenata od kojih treba istaknuti M. Hadžijahića,³³ koji kaže da je Ekmečić dao pravo mjesto srpskim nacionalnim organizacijama, socijalistima, Vasi Pelagiću, Petru Mrkonjiću i agrarnom pokretu, ali mu zamjera što nije obradio držanje Hrvata i Muslimana prema ustanku: »Mada su na cijelom bosanskom području prilike bile takve da je ustanak mogao svagdje planuti, on se najviše držao uz bosansku granicu prema Austriji. Ustaničko stanovništvo činili su Srbi, a samo s rijetkim izuzecima Hrvati. Čini nam se da je najslabija strana Ekmečićeve studije što nije u dovoljnoj mjeri objasnio odakle je proizlazio stav katoličkog i muslimanskog stanovništva prema ustanku.«³⁴

Nakon Ekmečićeve knjige nije ništa značajnije objavljeno o bosanskom ustanku, a o radovima koji u okviru neke druge teme spominju i tu problematiku bit će govora dalje u tekstu.

II. KRATAK PREGLED DOGAĐAJA U BOSANSKOM USTANKU 1875.—1878.

Da bismo bolje mogli shvatiti i ocijeniti odjek i utjecaj bosanskog ustanka na bansku, odnosno sjevernu Hrvatsku i Vojnu krajinu, moramo prije dati sažet pregled događaja u ustanku i oko ustanka, a poglavito ono što se veže za te krajeve. Razdoblje od tri godine možemo vremenski, a i prema unutrašnjem razvoju i vanjsko-političkim utjecajima, podijeliti u pet cjelina:

1. Početak ustanka u Hercegovini i Bosni (ljet—jesen 1875.)
2. Razvoj ustanka od jamničke skupštine i neuspjeha reformi do srpsko-turskog rata i Proglasa o ujedinjenju Bosne sa Srbijom (zima 1875./6. — proljeće 1876.)
3. Ustanak u vrijeme rata s Turskom do poraza Srbije (ljet—jesen 1876.)
4. Kriza ustanka od poraza Srbije do katastrofe u Crnim Potocima (zima 1876./7. — proljeće i ljet 1877.)
5. Pokušaj oživljavanja ustanka u vrijeme rusko-turskog rata i njegov neuspjeh (jesen — zima 1877. do proljeća 1878.)

1. Početak ustanka u Hercegovini i Bosni i njegove značajke

Hercegovački ustanak buknuo je nakon podgoričkog pokolja 1874.³⁵ i putovanja cara Franje Josipa I. uz dalmatinsku granicu prema Bosni i Hercegovini u travnju 1875.³⁶ Prvi je događaj uz višegodišnje poticanje iz Srbije i Crne

³³ M. Hadžijahić: M. Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875.—1878., Sarajevo 1960., str. 392 — Objavljeno u *Historijskom zborniku*, XIV., 1961., 295.—296.

³⁴ Isto, 296.

³⁵ Vojvoda Marko Miljanov nagovorio je jednog Crnogorca da ubije Jusuf-agu, vođu podgoričkih muslimana. Atentator je sasječen, a Turci su za osvetu ubili 15 Crnogoraca. Taj događaj uzrokovao je uzbunu u graničnim područjima pa ga mnogi drže povodom hercegovačkog ustanka. Usp. Čubrilović, n. dj., 42.—43.

³⁶ Nakon poraza u Italiji 1859. i još težeg neuspjeha u ratu s Pruskom 1866. Austrija je bila izbačena iz sjeverne Italije i Njemačke pa je morala mijenjati svoju unutrašnju i vanjsku politiku. Nakon tih događaja Austro-Ugarska se sve više

Gore pojačao ne samo aspiracije tih država, nego i sudjelovanje srpskog življa u ustanku uopće, a drugi je pokazao da se Austro-Ugarska neće odreći dalmatinskog zaleđa i da u tu svrhu želi angažirati i političke snage Hrvatske i Dalmacije. Budući da su unutrašnje proturječnosti baš tada bile na vrhuncu, svaki poticaj izvana nailazio je na živ odjek. Velike feudalne obveze, nasilja prilikom skupljanja poreza, posljedice nerodice, poplave i uopće pravna i imovinska nesigurnost u tim pokrajinama uzrokovale su latentno vrenje na selu i među trgovcima.

Najprije je izbio ustanak Hrvata na donjoj Neretvi odnosno na njezinu pritoku Krupi, nedaleko od Gabele i Dračeva. Ustanci su već u početku poka-

politički i gospodarski okreće prema Balkanu. Inicijator takve politike bio je Franjo Josip I. koji je nastojao popraviti Meternichove promašaje i povratiti izgubljeni prestiž na Balkanskom poluotoku. Zeleći da nadoknadi izgubljeno, kralj je već 1869. nastojao dobiti Bosnu i Hercegovinu (Ferdo Šišić, *Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1938., 15.). Zbog toga je budno pratio sve što se događalo u Turskoj tražeći povoda da se umiješa u njezine unutarnje stvari i proširi granice Monarhije. Nakon podgoričke afere savzao je Krunski savjet da utvrdi politiku prema Turskoj i istočnom pitanju. Savjet se sastao u siječnju 1875. i zaključio da Austro-Ugarska u povoljnom času zauzme Bosnu i Hercegovinu. Grof Julius Andrássy, tada ministar vanjskih poslova, rekao je da habsburška monarhija ne smije propustiti priliku za proširenje svoje granice na istoku i tako osigurati zaleđe jadranskom primorju. Da bi to pošlo za rukom, »treba pripremiti zemljište«, jer se ne smije direktno zaratiti s Turskom zbog straha od Rusije i Srbije, ali i od unutarnje opozicije. Također ne dolazi u obzir da Monarhija digne kršćane i zajedno s njima obračuna s Turskom jer njezino postojanje obuzdava Srbe i druge balkanske narode. Zato Andrássy predlaže Savjetu politiku čekanja prikladnog trenutka i svršenog čina. U tom slučaju Austro-Ugarska bi imala opravdan povod da uđe u te zemlje i suzbije vanjsku i unutarnju opoziciju okupaciji. Tom prilikom Andrássy je rekao kako svijet mora uvidjeti da »mi ne vodimo nikakav osvajački rat, već samo radimo u interesu svoje sigurnosti i održanja vlastitih posjeda, a zatim svijet mora da uvidi, da mi ne bi (smo) mogli ravnodušno primiti promjenu u posjedu u zemljama koje leže pod našim nogama.« (M. Vukčević, *O politici grofa Andrašija prema našem narodu uoči istočne krize*, *Glasnik istoriskog društva u Nov. Sadu*, V.).

Krunski savjet od 29. siječnja 1875. završio je rad zaključcima da se Bosna i Hercegovina zauzmu u povoljnom trenutku, da se za akciju osigura 150 000 vojnika, određeni su smjerovi nastupanja vojske i trajnost zauzeća, a eventualna mobilizacija izvršila bi se u dvije faze. Sačuvan je zapisnik ove sjednice koji je vodio kapetan Bakalović, a posebno dopunio ministar Andrássy. Poznat je pod imenom Protokoll od 29. siječnja, a pronašao ga je i prvi put objavio crnogorski povjesničar M. Vukčević, (*Protokoll, Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu*, knjiga VI, sveska 4., 1933.)

Protokoll je tajni dokument od izvanredne važnosti jer nam nedvojbeno govori da su austrougarske vojničke i diplomatske vlasti pripremile okupaciju pola godine prije početka ustanka, da su čak planirale i sukobe Turske, Crne Gore i Srbije, a radile su i na pripremanju unutarnje pobune koja bi im omogućila intervenciju u Tursku. Putovanje Franje Josipa I. uz granicu prema Bosni i Hercegovini bio je nastavak politike koja je utvrđena na sjednici Krunskog savjeta. Inicijator toga demonstrativnog puta bio je general Gavro Rodić, dalmatinski namjesnik i jedan od najvratrenijih pobornika kraljeve osvajačke politike. Putujući uz granicu, kralj je primao deputacije turskih podanika iz Bosne i Hercegovine, osobito franjevce, pa je to bio velik poticaj hrvatskom stanovništvu da se pripremi za ustanak, a srpskom i muslimanskom pučanstvu nagovještaj da Austro-Ugarska ozbiljno računa na te pokrajine.

zali simpatije prema Hrvatskoj i Monarhiji kao katoličkoj zemlji, dizali su hrvatske i austrijske zastave i uzvikivali: »Živio hrvatski kralj Franjo Josip!«³⁷

Čitava hrvatska javnost oduševljeno je prihvatila taj ustanak, novinstvo ga je potpomoglo, a August Šenoa napisao je pjesmu Munja od Gabele.³⁸ Novosadska »Zastava« već u početku nepovoljno je pisala o ustanku zbog njegove orijentacije prema Austriji,³⁹ pa su tako odmah izbile nacionalno-političke razmirice oko toga tko može i smije oslobađati, odnosno osvajati Bosnu i Hercegovinu. Nekoliko dana nakon ustanka na donjoj Neretvi pobunilo se srpsko pučanstvo u istočnoj Hercegovini, oko Nevesinja.⁴⁰ Bila je to poznata »nevesinjska puška« koja je označila početak trogodišnjih borbi u Bosni i Hercegovini, za Bosnu i Hercegovinu, i uopće, za rješavanje istočnog pitanja.

Hercegovački je ustanak posebna cjelina, on se razlikuje od bosanskog po širini i dubini, po taktici ratovanja, načinu vođenja i vojničkim uspjesima. To je bio pravi rat potpomognut dobrovoljcima, oružjem i novcem iz gotovo čitave Evrope, a posebno iz Crne Gore. U usporedbi s hercegovačkim bosanski ustanak predstavlja pojačanu trogodišnju hajdučiju bez većih bitaka, važnijih događaja i ličnosti, bez unutarnje homogenosti u vojničkom, političkom i teritorijalnom pogledu. Budući da ustanak u Hercegovini nije predmet ovoga rada jer nije direktno utjecao na prilike u Hrvatskoj, razmatrat ćemo samo ustanak u Bosni.

Bosanski je ustanak počeo 16. kolovoza 1875. kao spontana pobuna potkozarskih sela protiv porasta zakupa desetine. »Porast zakupa desetine gurnuo je u krizu društveni sistem uzet u cjelini, sa svim njegovim bezazlenim i drastičnim stranama.«⁴¹ Bosanski trgovci, a osobito oni iz Banje Luke, Bosanske Gradiške, Bosanske Kostajnice i Dubice bili su također nezadovoljni situacijom u Turskoj pa su neki već i prije ustanka prebjegli u Hrvatsku. Većina tih trgovaca premetnula se kasnije u vođe ustanka, a zatim su pridošli i vođe dotadašnjih buna, hajduci, socijalistički agitatori, novinari, svećenici, bivši vojnici i emigranti. Tako su se već u početku u Staroj Gradiški i Hrvatskoj Kostajnici našli: Vaso Vidović, Vaso Pelagić, Petar Pecija Petrović, Kosta Ugrinić, Manojlo Hrvaćanin, Ostoja Kormanuš i još neki, a za njima su stigli Petar Uzelac, Golub Babić, Petar Karađorđević i Miroslav Hubmajer. Trgovci i intelektualci dodali su seljačkim zahtjevima za izmjenu socijalnih odnosa i svoje zahtjeve za oslobođenje Bosne, za ujedinjenje sa Srbijom i slobodan

³⁷ H. Kapidžić, *Zastava o Bosni i Hercegovini III.*, Sarajevo 1954., 57. Usp. *Primorac* 57. od 17. VI. 1875. Početak ustanka u Hercegovini pokazao je da pripreme i poticanje s austrijske strane nisu bili uzaludni i da su ustanici oko Gabele pod vodstvom Ivana Musića orijentirani prema Austriji. Tom prilikom kralj je rekao generalu Mollinaryju: »Netom planuli ustanak u Hercegovini, a za kojim će uskoro buknuti ustanak i u Bosni, po svoj će nas prilici prinuditi, da oružanom rukom uđemo u ove zemlje« (Šišić, n. dj., 47). Kralj je o ustanku u Bosni govorio kao o gotovoj stvari, pa nam to dokazuje da je ne samo dobro poznao situaciju, nego da je preko svojih pomoćnika radio na dizanju ustanka koji bi bio povod austrijskoj okupaciji.

³⁸ Pjesma je objavljena u *Viencu* 35 od 28. VIII. 1875.

³⁹ Kapidžić, n. dj., 57. — 81. *Zastava* od broja 79. — 87., 1875.

⁴⁰ Ustanak u Hercegovini nedaleko od Gabele počeo je 19. lipnja, a u okolici Nevesinja 5. srpnja 1875. (napad na Turke u Bišini), odnosno 9. srpnja kad su počele borbe kod Krekova. To je tzv. »nevesinjska puška« koja predstavlja početak općeg ustanka u Hercegovini.

⁴¹ Ekmečić, n. dj., 11.

gospodarski razvoj tih krajeva. Tako su se »seljački klasni pokreti ovdje izmiješali sa diplomatskom istorijom i nacionalnim ideologijama. Izmiješani tako, oni se u razdoblju od pune tri godine istorije ustanka javljaju kao nerazdvojna cjelina«. ⁴²

I u seljaštva i u trgovaca javila se najprije misao o seobi izvan Turske, a zatim, uoči ustanka, o privremenom sklanjanju na austrijsku stranu i na kraju, kad je ustanak izbio, više je stanovništva prešlo granicu nego što je izravno ili neizravno sudjelovalo u ustanku. Zato je točna Ekmečićeva tvrdnja da u većine seljaka nije »postojala čvrsta namjera da ratuju«, ⁴³ a ta činjenica pokazuje nedostatak veće organizacijsko-političke pripreme za ustanak. Zbog toga je oružani protest seljaštva brzo doživio neuspjeh, a na njegovim iskustvima već u početku rujna javlja se novi pokret koji su vodili trgovci i intelektualci, povezan sa srpskom državnom politikom i Obrenovićima. Od starih i novih prebjega iz Bosne osnovan je u Staroj Gradiški odbor za pomaganje ustanka koji je ubrzo prerastao u političko središte ustanka. ⁴⁴ Treba istaknuti da nisu svi srpski trgovci iz Bosne potpomogli ustanak jer su neki surađivali s Turcima ili zadržali neutralnost. Beogradski odbor za pomoć ustanku slao je i dalje većinu sredstava u Hercegovinu ili je poticao ustanak uz granicu prema Srbiji, a u Bosnu je slao samo simboličnu pomoć, pa je to u prvoj fazi ustanka omogućilo veće angažiranje zagrebačkog i drugih odbora u Hrvatskoj.

Najteži udarac doživio je ustanak odmah u početku kada je četa Petra Pecije Petrovića i Ostoje Kormanosa uništena u okruženju kod Gaštice na Savi. Uzrok porazu nije pijanstvo, izdaja ili svađa, kako su to mislili stariji autori (Kراسić, Čubrilović), nego neprikladna taktika borbe. ⁴⁵ Poraz na Gaštici imao je odlučnu važnost za razvoj ustanka jer se narod uplašio, Turci pribrali od prvog iznenađenja, Srbija se pokolebala u akciji tajnog pomaganja, a austrougarske vlasti su zaplijenile srpsko oružje na svojem zemljištu i od tada bolje nadzirale granicu. No taj je poraz donio i neka iskustva jer se poslije radilo smišljenije i organiziranije. Ne dižu se velike čete, ne vode veće bitke, ustanici se drže granice odakle uvijek lako prebjegnu, ponovo se opreme, naoružaju i upadaju natrag u Bosnu. Od tada se ustanici drže više planina, prijelaza, klanaca i busija, ratujući partizanski i hajdučki. Zato bosanski ustanak u usporedbi s hercegovačkim ne djeluje snažno i interesantno, on nije ostavio dublji dojam ni na svoje suvremenike jer je to bio pokret gotovo bezimernih vođa, šačice trgovaca i intelektualaca, nešto domaćeg stanovništva i isto toliko dobrovoljaca iz Hrvatske, Srbije, Slovenije, Bačke, Banata i drugih slavenskih i europskih zemalja. No, ipak »kmetovi koji su ratovali po planinama Bosne i tri godine se otrcani vucarali uz tursku državnu granicu, ostavili su bogatiju istoriju nego se ikada mislilo«. ⁴⁶

Ustanak u jugozapadnoj Bosni — na tromeđi — počeo je mjesec dana kasnije nego u četverokutu što ga čine rijeke Una, Sava, Vrbas i Sana. U početku rujna 1875. ovamo je upućen iz Srbije Golub Babić, bosanski emigrant i sudionik ustanka 1858. Iako je poslan od srpske vlade i beogradskog odbora,

⁴² Isto, 5.

⁴³ Isto, 75.

⁴⁴ *O radu odbora za pomoć ustanku* posebna rasprava u rukopisu.

⁴⁵ Usp. Čubrilović, n. dj., 79. — 80; Kراسić n. dj., 34. — 35.

⁴⁶ Ekmečić, n. dj., 5.

on nije dobio pomoć u novcu i oružju, nego su ga uputili u Zagreb, Iliji Guteši, gdje je od traženih 3 400 pušaka dobio 315. No ni taj račun nije Guteši nikad plaćen.⁴⁷ Istodobno je na granicu Bosne i Hrvatske (u Liku) stigao Petar Uzelac, podrijetlom Ličanin, po zanimanju trgovac koji se bavio i novinarstvom, politikom i, po svemu sudeći, špijunažom. Uzelac je u početku ustanka bio jedan od istaknutijih vođa, a na kraju je podržavao austrijsku politiku prema Bosni.⁴⁸ Babićeva četa prilično je brzo rasla i već 15. rujna počela prve napade. Akcije su se vodile u porječju gornje Une, Unca i Butišnice. Sve bitke se vode gotovo na samoj granici pa često dolazi do pograničnih incidenata jer Turci, goneći ustanike, prelaze hrvatsku granicu, što izaziva stalnu diplomatsku aktivnost između Turske i Austro-Ugarske. Ustanak je u tom kraju imao jaku bazu u Crnim Potocima. Bilo je to zemljište koje se kruškoliko usjeklo između Hrvatske i Dalmacije, a okrenuto je uskim grlom prema Bosni. Osim povoljnog zemljopisnog položaja ustanak se u tom dijelu Bosne razvijao postupno oko jednog središta, jedinstvenog i u početku prilično složnog vodstva; nije tu bilo stranaka kao na sjeveru, odnosno zapadu, nego se osjeća samo utjecaj službene Srbije i Obrenovića. Pomoć dolazi uglavnom preko kninskog odbora, iz Dalmacije i Hrvatske, od susjednog srpskog stanovništva, iz Beograda i Trsta. Budući da je pokret oko Crnih Potoka više orijentiran prema Dalmaciji i službenoj Srbiji, on je manje pomagan iz Hrvatske, pa je samim tim i manje djelovao na prilike u Hrvatskoj i o njemu se manje pisalo u hrvatskom novinstvu.

Treće žarište ustanka u Bosni bio je kraj oko Livna i Duvna koji čini sponu s ustankom u Hercegovini, a preko njega razvijala se trgovina s Dalmacijom, pa su turske vlasti bile zainteresirane da održe mir i spase muslimansko stanovništvo koje je tu živjelo uglavnom izmiješano s Hrvatima. Utjecaj franjevacu u tom kraju bio je nešto drugačiji nego u Hercegovini, zato nije čudo da se u planini Prolog od početka do kraja ustanka održavala četa fra Bone Drežnjaka i Nikole Bure, sastavljena gotovo isključivo od Hrvata, i usko surađivala s glavinom u Crnim Potocima. Šteta što se o toj ustaničkoj četi još uvijek tako malo zna.

Četvrto središte ustanka bilo je na tzv. »suhaj međi« između Hrvatske i Bosne, od Dvora na Uni preko Gline i Topuskog do Slunja, tj. na granici današnje Banije, Korduna i Bosanske krajine. U listopadu 1875. osnovana je četa od 100 boraca, a prebjeglo je prilično srpskog stanovništva iz okolice Bužima i naselilo se uz granicu na hrvatskoj strani. Istodobno tu se pojavio i Petar Karađorđević-Mrkonjić i počeo okupljati dobrovoljce s raznih strana, pretežno Srbe, austrijske Krajišnike. Logor je osnovao na brdu Ćorkovači, na granici prema Bosni, nedaleko od sela Žirovca (tridesetak kilometara od Gline prema Dvoru). Ne zna se točno kako je Petar Karađorđević došao na bosansku granicu, ali se zna da je bio prije toga u Zagrebu kod Ilije Guteše, da je poznavao socijalista Manojla Hrvaćanina još iz Švicarske pa je s njim i još nekim glinskim i sisačkim trgovcima usko surađivao. Budući da je Karađorđević bio izravan takmac Milanu Obrenoviću i službenoj Srbiji, on se gotovo isključivo orijentirao na Hrvatsku, a osobito na srpsko stanovništvo.

Svi pokušaji da se ustanak potakne iz Srbije, uz granicu prema Drini, nisu rodili plodom kao i nastojanja uz Savu, nizvodno od ušća Vrbasa, pa su u

⁴⁷ Isto, 100.

⁴⁸ Ekmečić, n. dj., 100. — 101.; Krasić, n. dj., 120.

Motajici, Majeveci i oko Zvornika djelovali samo manji odredi bez jače međusobne povezanosti. Zato možemo reći da se ustanak držao samo uz granicu prema Hrvatskoj i Dalmaciji, a istočna, južna i središnja Bosna bile su gotovo potpuno mirne. To je, uz nacionalnu, odnosno vjersku podijeljenost ustanka, različite političke utjecaje i struje jedan od uzroka njegove malobrojnosti i konačnog poraza.

2. Razvoj ustanka od jamničke skupštine do srpsko-turskog rata

Budući da se ustanak počeo razvijati u raznim krajevima i u različitim uvjetima, ostao je vojnički i politički nepovezan, pa se već nakon nekoliko mjeseci osjetila potreba sazivanja jedne zajedničke skupštine na kojoj je trebalo uskladiti akcije i izabrati vrhovno vodstvo. Ustanici su očekivali da će čim ustanak izbije zaratiti Srbija i Crna Gora, pa će zajedno lakše obračunati s Turcima. Međutim, Srbija je ostala ne samo neutralna, nego i neodlučna pa je njezino držanje djelovalo vrlo nepovoljno na razvoj, orijentaciju i masovnost ustanka. Neke su skupine i pojedinci, videći kolebanje srpske vlade, nastojali da nađu potporu u Crnoj Gori, Austro-Ugarskoj, Rusiji i Hrvatskoj. Takvo držanje službene Srbije išlo je na ruku i Petru Karađorđeviću čiji je utjecaj sve više rastao. Zbog toga je i jedan od najpoznatijih ustaničkih vođa, Slovenac Miroslav Hubmajer, predložio da se Bosna i Hercegovina podijele između Hrvatske i Crne Gore.⁴⁹ Zagrebački je odbor tada imao veliki utjecaj, pa je ponegdje izvješena i hrvatska zastava.⁵⁰ Takav razvoj događaja nije odgovarao Obrenovićima i službenoj Srbiji pa su nastojali da iz ustanka uklone »Mrkonjića i komunce«,⁵¹ a također prohrvatske i proaustrijske pristaše.

Svi ti razlozi doveli su do skupštine u selu Jamnici (danas se to selo zove Javnica), nedaleko od Dvora na Uni. Skupština je održana 16. i 17. prosinca 1875. u seoskoj školi, a sudjelovali su na njoj predstavnici svih odreda od Motajice i Kozare do Crnih Potoka i Prologa. Bilo je pristaša Obrenovića, Karađorđevića, socijalista Vase Pelagića i pristaša Hrvatske i Austro-Ugarske, ali su ovi posljednji bili vrlo malobrojni. Skupštini je predsjedao poznati zagrebački trgovac i ustanički mecena Ilija Guteša, a doneseni su zaključci da se pošalje predstavka stranim vladama da ustanak priznaju kao zaraćenu stranu,⁵² da se odbiju predložene reforme u Bosni i Hercegovini,⁵³ da se osnuje odbor za vođenje ustanka,

⁴⁹ F. Šišić, Korespondencija Rački — Strossmayer (dalje KORS) I., 1928., 384.

⁵⁰ Ekmečić, n. dj., 154.

⁵¹ Isto, 150.

⁵² Čubrilović, n. dj., 140; Krasić, n. dj., 85; Ekmečić n. dj., 151. — 156.

⁵³ U 19. stoljeću bilo je u Turskoj nekoliko pokušaja reformi kojima su bili uzrok unutarnji razlozi ili pritisak europskih velesila. Pritisak velevlasti pojačan je nakon Pariškog mira 1856. Prvi pokušaj reformi nakon početka ustanka bio je 20. rujna 1875., ali je ostao bez rezultata pa je 2. listopada 1875. donesena reformna irada koja je objavljena 8. studenog. Budući da se ustanak i dalje nastavljao, a pritisak Austro-Ugarske i njezin interes za situaciju u Turskoj bio sve veći, objavljen je 12. prosinca 1875. reformni ferman. Taj je ferman unaprijed bio osuđen na neuspjeh jer je više išao za tim da smiri europsku javnost i diplomaciju nego ustanak. Kad je turska vlast iscrpla sve mogućnosti, istupio je Andrassy 30. prosinca 1875. sa svojom reformnom notom koja je bila prvi otvoreni pokušaj miješanja velikih sila, posebno Austro-Ugarske u turske unutarnje poslove. Epilog te višegodišnje politike upletanja i pritiska bio je Berlinski kongres 1878.

a za vojničkog zapovjednika izabere Miroslav Hubmajer, koji se već prije istakao u hercegovačkom ustanku. Petru Karađorđeviću-Mrkonjiću naređeno je da napusti ustanak na što se on oglašio, pa je uglavnom sve ostalo po starom. Hubmajer je pokušao da kao vrhovni zapovjednik provali u Bosnu nedaleko od Kostajnice, ali nisu stigle obećane i plaćene splavi za prijevoz preko Une, pa je četa od 500 boraca ostala na hrvatskoj strani. Tu ju je krajiška vojska razoružala jer je svojim bučnim pripremama i izjavama pobuđivala sumnju austrougarskih vlasti, pa čak i cara Franje Josipa I.

Nakon tog neuspjeha Hubmajer je utamničen od austrijskih vlasti, a kada je bio pušten, otišao je u Srbiju gdje se kasnije borio kao dobrovoljac protiv Turaka. Naslijedio ga je vojvođanski Srbin Lazar Miodragović koji je također bio tipograf kao i Hubmajer, pa su se tako u sudbonosnim trenucima ustanka »na njegovu čelu smjenjivali štampari a ne vojnici«. ⁵⁴ Miodragović je uskoro otišao u Srbiju, a zatim u Hercegovinu da bi jače povezao bosanski ustanak s hercegovačkim, sa Srbijom i Crnom Gorom, jer iz Zagreba nije dobivao sve ono što je očekivao. ⁵⁵ Miodragović je jedan od rijetkih vođa bosanskog ustanka koji je bio jugoslavenski orijentiran, ali ni on nije ništa postigao ni u vojničkom ni u političkom pogledu. Ustanci su i dalje ostali podijeljeni na struje i grupe, Karađorđević je ostao u ustanku iako su ga progonili i pristaše Obrenovića i austrijsko redarstvo. Pelagić se svadio s Vasom Vidovićem i još nekim članovima glavnog odbora, a zamjerio se i krajiškom zapovjedništvu, koje je za njim raspisalo potjernicu i konačno ga uhvatilo 20. lipnja 1876. u selu Kozibrod nedaleko od Dvora na Uni. ⁵⁶ Od tada pa sve do pred kraj ustanka Vaso Pelagić bio je u internaciji. To je ujedno bio i kraj rada kostajničke socijalističke skupine. Od tada u ustanku dominiraju predstavnici Obrenovića, pa je pitanje još jačeg povezivanja ustanka sa službenom Srbijom bilo vezano za početak rata s Turskom.

Na području oko Crnih Potoka ustanak je bio bolje organiziran i više se oslanjao na domaće stanovništvo i bosansko tlo, zato je u početku imao više uspjeha. No u proljeće 1876. i tu su nastale nesuglasice i trvenja. Najprije su počeli napadi na Goluba Babića, »hajdučkog monarha«, a zatim i na Petra Uzelca, koji je proglašen »austrijskim« čovjekom pa je i on napustio ustanak i vratio se tek potkraj i zaista radio u korist Austrije. ⁵⁷

Golub Babić sukobio se s ljudima iz kninskog odbora jer je očekivao ne samo veću materijalnu pomoć, nego i opći ustanak i rat Srbije i Crne Gore. Kako do rata nije došlo gotovo godinu dana nakon početka bune, na svim područjima osjetila se kriza ustanka i gubljenje povjerenja u konačan ishod. Tu krizu i bezizlaznost pojačalo je držanje seljaštva koje je više bježalo preko granice i u šume nego u čete. Razlog je tomu određeno razilaženje između seljaštva i vodstva jer su seljaci tražili rješenje socijalnog pitanja, a vodstvo je više isticalo program nacionalnog ujedinjenja. Zbog svih tih razloga ustanak u Bosni uoči rata Srbije i Turske bio je u opadanju u svim dijelovima, pa se postavilo pitanje njegova oživljavanja ili konačnog sloma. Budući da je utjecaj socijalista,

⁵⁴ Ekmečić, n. dj., 163.

⁵⁵ Isto, 164.

⁵⁶ Isto, 199.

⁵⁷ Isto, 206.

karadžorđevićevaca i pristaša Hrvatske i Austrije bio onemogućen, prevladao je utjecaj službene Srbije. Nacionalni zahtjevi potisnuli su socijalne, a time je sužena ne samo baza ustanka, nego i onemogućen njegov uspjeh.

3. Ustanak od početka rata s Turskom do poraza Srbije

Srbija je konačno 30. lipnja 1876. najavila rat Turskoj, a istodobno su u Bosni čitani unaprijed pripremljeni proglašeni o ujedinjenju sa Srbijom. Ratom i Proglasom ustanak prestaje biti ono što je do tada bio. Ustanici nisu samostalan činilac u borbi s Turcima, nego sasvim sporedno bojište. To je značilo sužavanje nacionalne i socijalne platforme ustanka koji je tim izgubio mnogo na popularnosti i simpatijama kod drugih slavenskih i europskih naroda. To se osobito osjetilo u Hrvatskoj i kod Slavena u Austro-Ugarskoj. Dotadašnja tolerancija austrougarskih vlasti pretvarala se u otvoreno neprijateljstvo.

Kad je rat počeo, naglo se povećao broj prebjega iz Bosne. Osim Srba tada su počeli bježati i bosanski Hrvati. Turska je u Bosni unovačila vojnike, pojačala posade na granici, počela je čistiti planine i ustanička žarišta. Austro-Ugarska je zatvorila prijelaze i posjela vojskom granicu pa je onemogućila gotovo svaku pomoć s hrvatske strane, izvršila politički pritisak na sve pristaše ustanka a osobito na srpske prvake u Hrvatskoj, Slavoniji i južnoj Ugarskoj.⁵⁸ Tako je Proglas o ujedinjenju Bosne sa Srbijom ustanku više škodio nego koristio, što je uočio i Vaso Pelagić tvrdeći da je to učinjeno na poticaj izvana i da je to pogreška koja se vođama ne može oprostiti.⁵⁹ Kosta Milutinović drži da su socijalisti na čelu s Pelagićem već tada osjetili da bi »jednostrano centralističko rješenje bosansko-hercegovačkog problema izazvalo strahovit jaz između Srba i Hrvata, pravoslavnih i katolika [...]«⁶⁰

Tada je iz Srbije za zapovjednika ustanka poslan pukovnik Mileta Despotović. On je nastojao da od neorganiziranih seljačkih odreda stvori redovnu vojsku, ali mu to nije pošlo za rukom. Samo je nešto pojačao stegu i onemogućio pljačku i trgovinu koja je do tada bila uobičajena. Ustanak je u to vrijeme

⁵⁸ U ugarskom dijelu habsburške monarhije protuustaničko raspoloženje, politički pritisak na Srbe i Hrvate koji su pomagali ustanak i sklonost prema Turskoj bili su mnogo jače izraženi. Gotovo čitavo novinstvo u užoj Ugarskoj oštro je pisalo protiv ustanka. Pester Lloyd tretira ustanike kao pljačkaše i razbojнике pa vijesti iz Bosne i Hercegovine donosi u rubrikama koje opisuju krivična djela (*Obzor* 205 od 9. IX. 1875.). Lajos Kossuth se izjasnio za Tursku, general Klapka i još mnogo mađarskih časnika žele otići u Tursku da se bore protiv Srba i ustanika. U školama, ustanovama i gradovima održavali su se zborovi solidarnosti s Turskom, sakupljali dobrovoljni prilozi, a deputacija mađarske mladeži putovala je u Carigrad da se pokloni sultanu i preda Kerim-paši spomen-sablju kao znak priznanja za pobjede nad Srbima 1876.

⁵⁹ Pelagić, n. dj., 182. o tome piše: »Ja sam vazda za to protestovao tu moju družinu pri ustanku; ali Vaso Vidović i njegovi jednomišljenici tajno razlašaju po četama take proklamacije. Tek pošto otpremi te gluposti narodu, kako nije smio da mi to javi, počem zna, veli, da neću odobriti, a mora biti; jer ako tako ne učinimo, gubimo svaku pomoć od one države koja nas pomaže. To je beogradskih vlasnika pogreška.«

⁶⁰ Milutinović, n. dj., 47.

prestajao biti oslobodilačka revolucija, kako je u početku zamišljan, nego se »sveo na običan strateški dodatak srpskih i ruskih vojnih akcija na istoku.«⁶¹

Velike sile nisu posebno reagirale na Proglas o ujedinjenju Bosne sa Srbijom. Rusija je Bosnu i Hercegovinu prepustila Austro-Ugarskoj,⁶² koja se pobojala da će Srbija uspjeti u ratu i sama zauzeti Bosnu pa je povelila prilično opsežnu diplomatsku aktivnost protiv Srbije. U tu igru uvučeni su svi protivnici Srbije u Monarhiji, u Bosni i drugim zemljama. Kao protuteža srpskom Proglasu o ujedinjenju pojavio se u Bosni i Hercegovini Protest protiv toga ujedinjenja. I jedan i drugi bili su više vješta režijska nego zbiljska želja širokih slojeva stanovništva. Protest su napisali bosanski franjevci po nagovoru austrijskih konzularnih službenika. Osobito djelotvoran u tom poslu bio je poznati bosanski pisac, svećenik Grga Martić, koga je Strossmayer zbog toga nazvao nevaljalcem.⁶³ U to su vrijeme i bosanski prebjezi — Srbi poslali caru Franji Josipu I. molbu da zauzme Bosnu. Potpisnici su te peticije dvadeset petorica vođa i popova iz sjeverne Bosne. Za carev rođendan poslani su još četiri takve predstavke, a i poznati Ilija Guteša bio je okrivljen za suradnju s austrijskim vlastima.⁶⁴ Donedavno se obično mislilo i pisalo da je Austro-Ugarska radila protiv Srbije i ujedinjenja Bosne isključivo među hrvatskim i muslimanskim življem, ali su dokumenti iz Zagrebačkog arhiva, koje je prvi upotrijebio Ekmečić, pokazali da je to bila opća akcija u kojoj je sudjelovalo i srpsko stanovništvo, prebjezi pa čak i ustanici.

Na takvu austrougarsku akciju odgovorila je Srbija istom mjerom i poslala svoje agitatore u Bosnu i među prebjege u austro-ugarskim zemljama. Srpsko stanovništvo izvan Kneževine Srbije u većini je vrlo povoljno primilo objavu rata i Proglas ujedinjenja. Ponegdje su istaknute srpske nacionalne zastave, a neki Krajišnici napuštali su svoja mjesta i odlazili kao dobrovoljci u Srbiju ili Bosnu.⁶⁵ Među dobrovoljcima bilo je Hrvata i Slovenaca, pa i pripadnika drugih naroda. Austrijske vlasti naložile su da se hvataju srpski agenti i razoružavaju ustanici koji se zateknu na austrougarskom tlu. Zbog toga je ponegdje došlo do sukoba između ustanika i pograničnih straža, do hvatanja i progona svih sumnjivih osoba s granice te i do preseljavanja prebjega u unutrašnjost. Da bi se zaplašilo stanovništvo, ponegdje su uvedeni i prijeki sudovi, i uopće,

⁶¹ Ekmečić, n. dj., 240.

⁶² Reformna politika prema Turskoj koju je osobito zastupao grof Andrassy odbačena je od bosanskih ustanika najprije na skupštini u Jamnici (16. i 17. XII. 1875.), a zatim u nekoliko proglašenja. Hercegovački ustanici odbili su je Sutorinskim memorandumom i neuspjehom sastanka u Sutorini (u travnju 1876.), zato je došlo do razilaženja između Austro-Ugarske i Rusije. Njihov kompromis predstavlja Berlinski memorandum od 12. svibnja 1876. Taj memorandum predlaže primirje i vraćanje ustanika i prebjega kućama, a zatim pregovore s Turskom. Međutim, engleska je vlada odbila memorandum želeći spriječiti da se učvrsti politika trocarskog saveza i nastojala približiti se Rusiji. Nakon srpsko-turskog rata Andrassy je opet preuzeo inicijativu, Rusija se približila Austro-Ugarskoj i pristala da joj prepusti Bosnu. Tako je došlo do sastanka Franje Josipa I. i Aleksandra II. u dvorcu Reichstadt 8. srpnja 1876. Carevi su se dogovorili o mjerama koje će poduzeti ako Srbija pobijedi, a isto tako ako bude poražena.

⁶³ Strossmayer u pismu Račkom 9. VII. 1876. (Šišić, KORS II., 35.).

⁶⁴ Ekmečić, n. dj., 247.

⁶⁵ Isto, 247.

pojačan je redarstveni nadzor i politički pritisak, što je mnogo otežavalo pomoć ustanku.

Austrougarska diplomacija nastojala je da se osigura kako ne bi u slučaju srpske pobjede u ratu s Turskom izgubila Bosnu, zato je tjedan dana nakon objave rata sklopljen poznati Reichstadtski sporazum s Rusijom. Tim je sporazumom Balkanski poluotok podijeljen na ruski i austrougarski dio. Srpske i crnogorske granice bile bi se nešto ispravile na račun Bosne i Hercegovine, a ostatak bi pripao Austro-Ugarskoj.⁶⁶ Taj je sporazum novi korak u istočnoj politici Monarhije jer je nakon pokušaja pacifikacije i reformi u Bosni konačno prešla na aktivniju politiku i pokazala da ne želi tako lako prepustiti pobunjene pokrajine i dopustiti da se Srbija širi ili čak da dođe do nekoga jugoslavenskog okupljanja.

Kad je rat izbio, ustanak je izgubio ne samo na širini, nego i na djelotvornosti akcija jer ne samo da je onemogućavan od austrijskih vlasti, nego su i neki odredi izvučeni iz Bosne i poslani na glavno bojište u Srbiju. Despotović je pokušao uvesti red i nametnuti se za glavnog zapovjednika svima ustaničkim četama, proširiti ustanak i na druge krajeve i u nj uvući više hrvatskog stanovništva i Muslimane. Od svega toga bilo je malo koristi, pa se ustanak sveo uglavnom na područje oko Crnih Potoka, a sve ostalo bila je neorganizirana hajdučija, puna paljevina, pljačke, osvete i nasilja, što je bilo razlog da je pogranično područje bilo poharano i pusto kao u vrijeme turskih navala u 16. stoljeću.

4. Kriza ustanka od poraza Srbije do katastrofe u Crnim Potocima

Poraz Srbije, potpisivanje primirja i neuspjesi u Bosni uzrokovali su još dublju krizu ustanka i osjećaj političke izolacije i bezizlaznosti. Dok je oružje mirovalo, užurbano je radila diplomacija velikih i malih država. Jedina nada Srbije i ustanka bio je rat Rusije i Turske koji se sve više očekivao. To je najmanje željela Engleska koja je predložila da se sazove konferencija u Carigradu. Namjeravalo se Srbiji ostaviti status quo, Crnoj Gori dopustiti malo proširenje, a Bosni i Hercegovini dati autonomiju u okviru Turske. Od svega toga nije bilo ništa, jer je Turska u toku zasjedanja proglasila novi ustav i time konferenciju

⁶⁶ Austro-Ugarska je nastojala ostvariti zaključke Krunskog savjeta od 29. siječnja 1875. i mirnim putem dobiti Bosnu i Hercegovinu. Kad nije uspijevala sama, nastojala je da za svoju politiku pridobije i Rusiju, kao što je to bilo i u Reichstadtu gdje su obje velesile dopustile da se na Balkanu povede ograničeni rat koji, bez obzira na ishod, ne bi ništa odlučivao. O sporazumu u Reichstadtu nije vođen službeni zapisnik, pa verzije kneza Gorčakova i grofa Andrassyja nisu istovjetne. Zato je prije rusko-turskog rata sklopljena i Budimpeštanska konvencija (15. siječnja 1877.) čiji VII. član glasi: »Njegovo veličanstvo car austrijski i kralj ugarski pridržaje sebi pravo, da bira čas i način, kad će zauzeti Bosnu i Hercegovinu svojim četama« (F. Šišić, Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercegovine 1878. odnosno 1908., Zagreb 1938, 56). Rusija se, dakle, odrekla Bosne i Hercegovine i obećala da neće raditi na stvaranju jedne veće slavenske države na Balkanu a Austro-Ugarska bi je zato diplomatski pomagala u ratu koji je bio na pomolu. (O sporazumu u Reichstadtu usp. V. P o p o v i ć, Istočno pitanje, Sarajevo 1965., 172; Šišić, n. dj., 53; Čubrić, n. dj., 224. Ekmečić, n. dj., 251.).

učinila nepotrebnom.⁶⁷ Neuspjeh konferencije ubrzao je mogućnost rusko-turškog rata i povezivanja Rusije i Austro-Ugarske. Epilog toga bila je Budimpeštanska konvencija od 15. siječnja 1877. i tajna konvencija dva mjeseca kasnije. Tim sporazumima još jednom je izvršena podjela utjecaja na Balkanu, a Bosna i Hercegovina definitivno su prepuštene Austro-Ugarskoj kao naknada za neutralnost u budućem rusko-turskom ratu.⁶⁸ Rat je bio sve neminovniji, ali je Rusija prije rata, radi opravdanja, inzistirala na reformama u Turskoj i zaštiti prava kršćana. Turska je, nagovorena od Engleske, odbila te zahtjeve, pa joj je Rusija 24. travnja 1877. navijestila rat.⁶⁹

Srbija, koja se nakon izgubljenog rata našla u tešku položaju, potpisala je u ožujku 1877. mir s Turskom. Taj mir izazvao je ogorčenje u Crnoj Gori, među ustanicima i uopće na Slavenskom jugu. To je bilo priznanje nemoći i odustajanje od nacionalno-oslobodilačkog programa. Poraz i izlazak Srbije iz rata djelovali su na vojničku i moralnu osecu ustanka u Bosni i djelomično u Hercegovini. Položaj ustanika tada je bio slabiji nego uoči rata jer je Srbija prije toga, iako tajno, pomagala ustanike, a sada je nastojala da se ustanak stiša. Međutim, ni ustanici ni Srbija nisu bili više značajniji činioци u rješavanju istočne krize, pa se srpska vlada odrekla čak i Proglasa o ujedinjenju Bosne, čekajući da Rusija učini ono što nisu mogli zajednički ustanici, srpska i crnogorska vojska. Ministar Ristić izjavio je da ne vidi više koristi od bosanskog ustanka, a general Alimpić slao je prebjege natrag u Bosnu i naredio da se razoružaju dobrovoljci koji su nekoliko mjeseci ranije s oduševljenjem dočekivani u Srbiji. Tako je ustanak, koji je postao ratni dodatak srpsko-turškog rata, morao prestati onda kada je i taj rat prestao ili trajati i dalje, ali na novim temeljima. Ustanak je zaista nastavljen, ali nije više orijentiran isključivo na Srbiju, nego sada na Rusiju, Crnu Goru i slavenofilske komitete. Međutim, ni Rusija nije bolje postupala s ustanicima nego Srbija. Ona ih je pomagala samo toliko koliko je odgovaralo njezinim časovitim političkim ciljevima, a najvažnije je bilo da se nastavljanjem ustanka pokaže kako turske reforme nisu imale uspjeha, pa je, prema tome, ruska vojnička intervencija opravdana. U to vrijeme neke su vođe počele raditi protiv Srbije, kao Simo Bilbija, ili su surađivale s Austrijom, kao Lazar Miodragović i još neki. Čak je i ruska diplomacija radila na tome da austrijska vojska uđe u Bosnu jer bi joj to poslužilo kao opravdanje da zauzme Bugarsku.

Prema tome, ustanak je 1877. nastavljen ne toliko zbog unutrašnjih razloga koliko zbog potreba ruske diplomacije koja je poslala novčanu pomoć pukovniku Despotoviću da obnovi akcije. On je iskoristio zimski predah i reorganizirao svoje čete. Došlo mu je i nešto boraca-povratnika iz Srbije, ali sve je to bilo mnogo manje od broja ustanika u 1876. Ni Turci nisu mirovali, nego su na granicu i u važnija naselja poslali veće odrede redovne vojske pa su bili izrazito premoćni i nastojali da potpuno slome ustanak. Na tom je radila i austrijska diplomacija, pa je naloženo vojsci da potpuno zaposjedne granice. Osim u Crnim Potocima

⁶⁷ Čubrilović, n. dj., 224; Ekmečić, n. dj., 273. — 276; Popović n. dj., 172. — 173; usp. Historija diplomacije II., Zagreb 1951., 33.

⁶⁸ Budimpeštanska konvencija stupila je na snagu tek pošto je 15. ožujka 1877. sklopljena i tajna konvencija kojom se u slučaju raspada Turske isključuje stvaranje jedne veće slavenske države (Usp. Popović, n. dj., 172; Ekmečić, n. dj., 280.)

⁶⁹ Popović, n. dj., 174; Čubrilović, n. dj., 278; Historija diplomacije II., 37.

obnovljene su čete i u drugim ustaničkim središtima, npr. u Brezovači nedaleko od Dvora koja je imala približno 300 boraca. Tu su četvu sve češće optuživali zbog njezinih veza sa Zagrebom. Fra Bono Drežnjak nastavio je opet četovati u Prologu s približno 200 ustanika, u većini Hrvata. Ostale skupine bile su nešto manje. U lipnju 1877. počela je dotad najveća akcija turske vojske protiv ustanika. Glavni joj je cilj bio logor u Crnim Potocima. Od krajiškog zapovjednika Mollinaryja zatraženo je da dopusti prijelaz turske vojske u Hrvatsku i da tako oslabi izvanredan položaj logora, ali je on to odbio. Ne zna se kako je postupio dalmatinski namjesnik Rodić, ali je činjenica da su Turci zašli braniteljima iza leđa, i to baš iz Dalmacije. Golub Babić predlagao je manevar i povlačenje, ali je Despotović prihvatio odlučnu bitku s mnogo nadmoćnijim neprijateljem. Napad je počeo 4. kolovoza 1877. i sve je bilo gotovo za dva sata, jer su se ustanički odredi razbježali mahom na hrvatsku stranu. Većinu su ustanika razoružali graničari, a Despotović se predao austrijskim vlastima. Čubrilović⁷⁰ misli da je uzrok porazu isključivo tursko-austrijska suradnja, a Ekmečić piše da je poraz ustanka bio već u njegovoj koncepciji »da bude moralni i strateški dodatak ruskim operacijama na istoku i politička hrana istočnoj krizi 1877«. ⁷¹ Dakle, nije poraz bio u tome što je izgubljena jedna bitka, nego u tome što se ustanak nikad više nije uspio politički i organizacijski ojačati. I prije je bilo poraza i neuspjeha, kao Pecijin na Gaštici i Hubmajerov na Uni, ali se našlo novih snaga i krenulo dalje.

5. Pokušaj oživljavanja ustanka za rusko-turskog rata i njegov neuspjeh

Preostali ustanici, njih stotinjak na broju, opet su se okupili u Bosni oko Goluba Babića da još jednom pokušaju sreću. Poslali su dva čovjeka u Beograd da traže pomoć, ali ih je ministar Ristić odbio, pa su se vratili razočarani izgubivši povjerenje u Srbiju na koju su se do tada gotovo isključivo orijentirali. Odlučili su da se oslone na vlastite snage i stvore narodnu vladu. Bio je to pokušaj da se ustanku opet dade neka politička osnova i program koji se neće osvrutati ni na Srbiju ni na Rusiju, nego na unutrašnje zahtjeve zbog kojih je ustanak i počeo. Najprije je sazvana skupština u Kravjaku u Bosni i na njoj izabrana vlada od 14 članova. Za predsjednika izabran je Rus Vladimir Jonin koji je organizirao čitavu akciju i pomoću svog brata, ruskog konzula u Dubrovniku, došao do novca. Otežavajuća okolnost bila je za Jonina činjenica da je u ustanak došao iz Zagreba, a on ustanicima »smrdi«. ⁷² Zbog unutrašnjih sukoba Jonin je već sutradan predao ostavku i otišao u Italiju. U proglašenju nove vlade stajalo je da se ustanici bore za oslobođenje od turskog ropstva, za spajanje s ostalim srpskim zemljama, a ako im to ne pođe za rukom, onda se zahtijeva sloboda i samouprava u Bosni. U drugom proglašenju poziva se narod da ponovo digne ustanak, a u jednom nacrtu proglašenja vlada se ograđuje od glasnina da radi za interese Austro-Ugarske. Pokušaj te privremene vlade da radi nezavisno od Srbije nije potpuno uspio jer su mu se oduprle starije četovođe, oso-

⁷⁰ Čubrilović, n. dj., 272.

⁷¹ Ekmečić, 318.

⁷² Isto, 327.

bito oni iz sjeverozapadne Bosne na čelu s Vasom Vidovićem. Dalji rad vlade bio je kompromis između samostalnog istupa i tradicionalnih veza sa Srbijom. Beograd nije ni moralno ni materijalno pomogao privremenu vladu, a crnogorski knez Nikola izjavio je da je to »najnovija srpska komedija«. ⁷³ Protiv nje istupila je i Austro-Ugarska i poslala tjalalice za članovima. Razlog je tomu što austrijska diplomacija već radi na pripremi okupacije i dovodi vojsku na granicu prema Bosni i Hercegovini. Za ovu temu interesantno je napomenuti da su u vladi bila i trojica Hrvata, i to Bonaventura Drežnjak, Niko Buro i Mate Jureta. Prva su dvojica izabrani u odsutnosti jer su se sa svojim četama nalazili u udaljenoj planini Prologu na putu između Sinja i Livna. ⁷⁴

Rusi su objavili rat u travnju 1877., a počeli su ratovati tek u srpnju te godine. Prve bitke bile su vrlo povoljne za njih, ali je boj za Plevnu doveo Rusiju na rub poraza pa je zatražila da i Srbija ponovo zarati. Bojeći se eventualnog poraza Rusije, Srbija je ušla u rat tek kad je Plevna pala, u prosincu 1877. Ponovni rat iziskivao je da Srbija odredi svoj stav prema ustanku. Budući da joj je jasno rečeno da Bosna i Hercegovina pripadaju Austro-Ugarskoj, Srbija je napadala samo prema jugu, ali je ipak nastojala da oživi ustanak i dobije što više dobrovoljaca za bojište u južnoj Srbiji. Ustanci su uvidjeli da ih Srbija i Rusija iskorištavaju za svoje ciljeve, a zatim prepuštaju Austro-Ugarskoj pa ih je to razočaralo. Ostao je samo manji broj boraca, koji nije služio borbi s Turcima, nego više davanju izjava protiv austrijske okupacije Bosne i očekivanju konačnog rješenja od ishoda rusko-turskog rata i dogovora velikih sila. Zbog toga je zimi 1877/78. broj aktivnih ustanika bio sve manji pa je ostalo samo tisuću boraca razasutih od Prologa i Crnih Potoka do Kozare. Tim se brojem nije moglo ništa ozbiljnije poduzeti osim pljačke i paljevine manjih turskih naselja i čardaka, što je engleski poslanik Freeman nazvao »kroničnim oblikom razbojništva«. ⁷⁵

U takvoj situaciji sklopljen je mir u San Stefanu 3. III. 1878. ⁷⁶ Ustanci su ga dočekali s nezadovoljstvom jer autonomija i reforme nisu odgovarale ciljevima ustanaka. Zato su na skupštini u Tiškovcu istupili protiv odredaba mira i uputili posebne predstavke Berlinskom kongresu, ruskom caru i Aksakovu, vođi ruskih slavenofila. U tim danima zatekao se u Tiškovcu i Vasa Pelagić i neumorno pisao zahtjeve i proglaše. U njima je odstupio od svojih socijalističkih prijedloga iz početka ustanaka i nastojao da učini što više za službenu Srbiju i spriječi buduću austrougarsku okupaciju. Sve je bilo uzalud jer Berlinski kongres, koji je počeo 13. lipnja 1878., nije ⁷⁷ razmatrao memorandum bosanskih ustanika. Okupacija Bosne i Hercegovine bila je već gotova stvar.

⁷³ Isto, 330.

⁷⁴ Isto, 327.

⁷⁵ Isto, 347.

⁷⁶ Popović, n. dj., 175; Ekmečić, n. dj., 341.

⁷⁷ Iako je grof Andrassy nakon ugovora s ruskim ministrom Gorčakovom i od Engleske dobio pristanak za okupaciju Bosne i Hercegovine, ipak nije bio za to da se ulazi s vojskom u pobunjene pokrajine dok ih ne dobiju mandatom velikih sila. Prijedlog za okupaciju nije dao Bismarck, kako se očekivalo, nego lord Sallsbury, a poduprli su ga talijanski predstavnik Corti i Bismarck (Usp. o tome: Čubrilović, n. dj., 302; Ekmečić, n. dj. 348; Popović n. dj., 178; Historija diplomacije II, 42.).

Nakon Berlinskog kongresa ustanici su se našli u nedoumici: da li da se pridruže Muslimanima s kojima su se tri godine tukli do istrebljenja i zajedno pruže otpor, da li da budu neutralni i polože oružje ili da se priključe okupacijskoj vojsci. Najviše ih je bilo za suradnju s Muslimanima, ali samo na riječima jer do prave suradnje i zajedničkog istupa nije nigdje došlo. Neki su ipak pristali uz Austro-Ugarsku i pomagali okupaciju, kao spomenuti Petar Uzelac, koji je bio posrednik između generala Filipovića i ustanika i imao važnu ulogu u njihovu predavanju austrijskim okupacijskim korpusima. Golub Babić s većinom ustanika položio je oružje 18. kolovoza 1878. pa je to bio i formalni kraj ustanka koji je trajao pune tri godine, ali je u posljednje dvije bio samo povremeni dodatak srpskim i ruskim ratovima protiv Turaka. Ustanak nije više bio oslobodilačka borba ugnjetene bosanske raje, nego zaračena strana, pa su se tako prema njemu odnosile Austro-Ugarska i Turska i druge države koje su u početku sa simpatijama gledale i pomagale, prije svega, borbu protiv vjekovnog turskog ropstva.

Austrougarska vlast nije ispunila ni jedan ustanički zahtjev, nije otklonila uzroke nezadovoljstvu zbog kojih je do ustanka došlo; zato se može reći da je ustanak doživio potpun neuspjeh, da je još više zamrsio nacionalne, vjerske i socijalne odnose, ali je pokazao da se pitanju Bosne i Hercegovine ne može pristupati jednostrano, jer u njoj žive izmiješane tri etničke skupine, odnosno naroda.

III. HRVATSKI SABOR PREMA BOSANSKOM USTANKU

1. Rasprava u Saboru prilikom donošenja zakona o pučkim školama 1874.

Da bismo lakše shvatili rasprave koje su se u Hrvatskom saboru vodile u doba ustanka, moramo prije nešto reći o donošenju zakona o pučkim školama 1874. Taj je zakon predviđao zamjenu »konfesionalne škole jedinstvenom državnom, odnosno narodnom školom«,⁷⁸ a suprotstavilo mu se ne samo pravoslavno, nego i katoličko svećenstvo. U to vrijeme Rački je pisao Strossmayeru neka otide u Sabor i onemogućiti »struju proti svećenstvu«.⁷⁹ On nije mogao ići u Sabor, ali je osudio svaki pokušaj modernizacije školstva.⁸⁰ Još oštrije su se novom zakonu oduprli konzervativni krugovi katoličkog i pravoslavnog klera. Dio srpske buržoazije i svećenstva u Hrvatskoj spajao je školsko pitanje »s

⁷⁸ J. Šidak, Ivan Mažuranić kao političar, Studije iz hrvatske povijesti XIX st., Zagreb 1973, 303.

⁷⁹ Rački u pismu Strossmayeru 28. VIII. 1874. (Šišić, KORS I., 318.).

⁸⁰ O tom je Strossmayer u pismu Račkom rekao: »U Petrinji imamo vrlo tužni primjer, da se pedagogija predaje po Dittesu, skroz i skroz protivna katoličkoj stvari. Naš prosvjed nije kasnio. Otale struja crkvi protivna među nekimi učiteljima« (Šišić KORS I., 317.). U Petrinji je tada radila Krajiška učiteljska škola čiji su profesori bili uglavnom bečki đaci, a Beč je bio središte napredne pedagoške misli. Friedrich Dittes (1829.—1896.) bio je ravnatelj bečkog pedagogija, antiklerikalac i pristaša ideje o odvajanju crkve od škole i države. O Dittesu i petrinjskom pedagogiju raspravljalo se i u Saboru — vidi Saborski dnevnik II., 1203., 1212.

nacionalnim dajući svom otporu nacionalno, srpsko obilježje, iako srpstvo, kao takovo, nije ovom reformom bilo nimalo ugroženo.«⁸¹ To se vidi i iz zakona koji kaže da pučke škole mogu biti javne i privatne,⁸² da ih mogu osnivati i izdržavati »bogoštovne u zemlji obstojeće općine«⁸³ i da učitelj mora biti one vjere koje i učenici.⁸⁴ Nastavni je jezik hrvatski, ali na školama »koje podižu i uzdržavaju obćine drugoga po jeziku plemena, nastavnim je jezikom dotični materinski«,⁸⁵ a svu obuku nauka vjere samostalno vode i nadziru dotične crkvene vlasti.⁸⁶ Najvažniji je član 193. koji govori o nazivu i upotrebi jezika: »Gdje se u ovom zakonu spominje hrvatski jezik, kao jezik nastavni, razumjeva se pod tim jezikom u srbskih obćinah istovjetni jezik srbski.«⁸⁷

Kad je obrazlagao novi zakon, zastupnik Mijo Posilović rekao je da crkva »glede znanja i umijenja« nema posebnu zadaću niti je ikada na tom polju uspješno djelovala, a novi zakon traži da škola ne bude konfesionalna, ali je ona i dalje religiozna.⁸⁸ Janko Jurković istakao je u zastupničkom govoru da u zemlji gdje živi stanovništvo »različitih vjerah« pučka škola mora biti opća i javna »otvorena svakom bez razlike vjere«.⁸⁹ Ivan Kukuljević naglasio je da su nastojanja svećenstva u duhu srednjeg vijeka, a Ignjat Brlić je rekao »da je srbski narod i srbski jezik sa hrvatskim narodom i hrvatskim jezikom istovjetan« pa, prema tome, Srbi mogu svoje općine nazivati srpskim. Predložio je također da se u Hrvatskoj uči slavensko pismo (ćirilica) kojom se služi »veći dio slavenskog naroda«.⁹⁰ Protiv zakona istupili su neki katolički i pravoslavni zastupnici i svećenici. Tako je npr. zastupnik Stjepan Vuchetić (Vučetić) rekao da je čitav zakon prijepis graničarskog, a taj je kopija austrijskog školskog zakona. Država je, prema njegovim riječima, preuzela u svoju nadležnost samo obuku u katoličkim školama jer, prema zakonu, »svaka vjera ima pravo školu stvoriti, uzdržavati, samo katolička crkva ne, u škole pravoslavne braće nesmiete dirati, a naše nam otmate«! (burna vika na galerijama).⁹¹ Slično je govorio i zastupnik Josip Lehpamer koji je smatrao da je zakon nepravedan prema katoličkoj crkvi, jer »škola koju je podigla pravoslavna obćina, ostat će pravoslavna; a škola koju će podići katolici, morati će se pretvoriti u nekonzfesionalnu«.⁹² Vuchetića je osudilo nekoliko zastupnika, a dr. Napoleon Špun-Strižić mu je odgovorio da svaka zaštita hrvatstva koja se temelji na cijepanju žiteljstva Hrvatske predstavlja »danajski dar«. »Ovdje samo onaj štiti hrvatstvo, koji prigranjuje čitavi narod kano jedinstvo, a nikada netreba otrov bacati

⁸¹ Šidak, n. dj., 380.

⁸² Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, god. 1872/5, svezak II., Zagreb 1875., str. 1304.—1317. (Dalje u tekstu Saborski dnevnik...).

⁸³ Saborski dnevnik II., 1304. (član 4. »Osnove zakona ob ustroju pučkih školah i preparandijah za pučko učiteljstvo u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji.«

⁸⁴ Isto, 1304., član 6.

⁸⁵ Isto, 1305., član 11.

⁸⁶ Isto, 1317., član 185.

⁸⁷ Isto, 1317., član 193.

⁸⁸ Isto, 1162.—1164.

⁸⁹ Isto, 1164.—1167.

⁹⁰ Isto, 1271.

⁹¹ Isto, 1169. (Stjepan Vučetić dr. (1836.—1894.), kanonik, tajnik zagrebačke nadbiskupije, istaknuti govornik u Saboru, unionist).

⁹² Isto, 1201. (Josip Lehpamer, svećenik, također unionist).

u čašu, iz koje dva brata žele da piju« (Živio!).⁹³ Vuchetich je još jednom govorio i zahtijevao da se u Hrvatskoj svi nazivaju Hrvatima kao što se u Srbiji svi nazivaju Srbima.⁹⁴ Na to mu je zastupnik Živko Odžić odgovorio da ne treba svojim izjavama sijati »nemir i nesklad među rođenom braćom«. ⁹⁵ O Brlićevu prijedlogu Odžić je rekao: »Ja kao svećenik nevidim poniženja, da dademo bratu, da se imenom svojim koristiti može i zvati.«⁹⁶ Nakon toga je Stjepan Hervoić izjavio »da u Hrvatskoj živi samo jedan hrvatski narod«, pa je, prema tome, Brlićev prijedlog neumjestan.⁹⁷ Njemu je odgovorio Matija Mrazović, jedan od najistaknutijih vođa Narodne stranke, da je »ime srbsko i hrvatsko istovjetno, pa je nepravedno onomu, koj kaže da je Srbin, toga nepriznati, ili to mu braniti, da se tako zove«. ⁹⁸ On je predložio da se hrvatsko-srpski »razdor već jedanput na sreću jednoga i drugoga plemena dokine«, a Vuchetichu, Hervoiću i drugima je odgovorio da ne smiju »ime srbsko i srbski jezik subsumirati pod crkvu.«⁹⁹ Govori Brlića, Odžića, Špun-Strižića i Mrazovića pokazuju da je u Saboru bila većina zastupnika koji su uspjeli odbaciti sve krajnosti, bez obzira da li su one dolazile od hrvatske ili srpske saborske desnice.

Poput bivših mađarona (Vucheticha, Lehpamera i Hervoića) istupili su i konzervativni srpski zastupnici Pajo Grčić i Teodor Rogulić. Grčić je izjavio da se školski zakon ne može odnositi na Srbe u Hrvatskoj sve »dok autonomija srbska postoji«¹⁰⁰ i time osporio pravo Saboru da donosi zakone koji bi obvezivali sve stanovnike Hrvatske. On je predložio sporazum između Hrvatskog sabora i srpskog crkvenog sabora »koj reprezentira srbsku školu i srbsku crkvu«, jer »Srbi imadu školski zakon, po kojem se već škole ravnaju«. ¹⁰¹ Mrazović je odgovorio Grčiću i istakao da ne razlikuje statute od zakona jer »srbski kongres po mojem shvaćanju nema prava zakone, nego ima prava samo statute praviti«. ¹⁰² Rogulić je pokušao dokazati da je između katoličkih i pravoslavnih škola bila i do tada razlika jer pravoslavne škole nisu bile crkvene, nego narodne, pa bi i ubuduće trebalo da ta razlika bude. On je izjavio da srpski crkveni sabor nema zakonodavnih ovlasti, ali unatoč tome misli da »politička potreba iziskuje« da se privilegiji i specifičnosti srpske crkve i školstva i dalje zadrže.¹⁰³ Josip Turelli je izjavio da bi Grčićev prijedlog bio »gotovo pravi atentat na zakonarsku samosvojnost Hrvatske«, ¹⁰⁴ a Mijo Posilović je dodao da bi bilo »nepatriotično« da se Srbi izuzmu od zajedničkog zakona jer svi stanovnici jedne zemlje treba da imaju i zajednička čuvstva umjesto da se ide u fanatizam.¹⁰⁵ Nakon toga došlo je do glasovanja i Grčićev prijedlog o

⁹³ Isto, 1210.

⁹⁴ Isto, 1272.

⁹⁵ Isto, 1272. (Živko Odžić, katolički svećenik, član Narodne stranke, blizak je bio oporbenoj skupini Milana Mankanca).

⁹⁶ Isto, 1273.

⁹⁷ Isto, 1273. (Stjepan Hervoić, zastupnik, unionist).

⁹⁸ Isto, 1273.

⁹⁹ Isto, 1274.

¹⁰⁰ Isto, 1275.

¹⁰¹ Isto, 1276.

¹⁰² Isto, 1277.

¹⁰³ Isto, 1277.—1278.

¹⁰⁴ Isto, 1276.

¹⁰⁵ Isto, 1280.—1281.

»autonomnom pravu naroda srpskoga i njegova narodnog kongresa u pogledu ustrojenja uprave i dosadašnjeg uzdržavanja škola i preparandija« većinom je glasova odbačen.¹⁰⁶ Budući da je dio srpskih zastupnika i svećenstva poistovjetio pitanje školstva i nadležnosti crkve u školi s nacionalnim pitanjem, taj se spor odrazio na hrvatsko-srpske odnose u kasnijem razdoblju, a osobito u vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka.

2. Milan Makanec pokreće 1875. ustaničko pitanje u Hrvatskom saboru

Još 1873. govorio je Milan Makanec o nacionalnim odnosima u Hrvatskoj i tom prilikom rekao: »Nisam Starčevićanac jer priznajem da ima u našoj državi naroda srpskog (živio i pljesak u sabornici i na galerijah; sa nekih strana galerije buka), ali tim što priznajem, da ima u našoj zemlji srpske braće nisam htio odobriti fanatičnu propagandu pravoslavnog svećenstva, koja se iz sebičnih razloga počela širiti i u našoj domovini. Meni je svejedno, naziva se tko Srbinom i Hrvatom, samo neka bude vjeran sin hrvatske domovine, neka se vjerno bori za čast i ugled naroda.¹⁰⁷ Makanec je također osudio hrvatsko-srpske suprotnosti koje su se u to doba počele sve više očitovati: »Ozbiljnomu hrvatskomu politiku ne može biti ravnodušno, da nam pokrenuta politika oportuniteta otuđuje srbski narod, te da se unutar granica naše domovine umjesto obćenitog oduševljenja za jedinstveni cilj domovine javlja i zaoštruje razdor između Hrvata i Srba. Utrnimo iskru, da nas nepripravne nezateče požar, nezatajivajmo pogibeljnu bolest, dok joj nebude prekasno za liek.«¹⁰⁸

Makanec je želio da se hrvatsko-srpske razmirice što više ublaže i nestanu pa je nastojao da zajednička pomoć ustanku u Bosni i Hercegovini još više spaja Hrvate i Srbe umjesto da ih dijeli. Zato je već 26. kolovoza 1875. govorio o bosanskom ustanku i rekao da je najviše osjetio podređeni položaj Hrvatske kad je »pod utiskom vriska bosansko-hercegovačkih bjegunaca, pod utiskom bojnog tutnja bosansko-hercegovačkih junaka« slušao sadržaj kraljevskog reskripta. On je isticao da je politika oportunizma vezala hrvatskom narodu ruke u »najozbiljniji čas«, pa iako je uvažavao sve teškoće i okolnosti, ipak je naglasio da se »sabor ove kraljevine nesmije oglušiti vapaju, koji no iz Hercegovine i Bosne dolazeć, daleko se razleže po hrvatskoj domovini (. . .)« Makanec je znao da Hrvatska nije kriva za postupke austrougarske diplomacije pa je odbacio od »hrvatskog naroda odgovornost za čine, koji se proti njegovoj volji sbivaju (. . .)«¹⁰⁹

Makanec je pripadao maloj oporbenoj skupini zastupnika pa je sa saborske govornice često napadao službenu politiku vladajuće većine. Isticao je razliku između onoga što su Narodna stranka i »Obzor« preporučivali Srbiji, Crnoj Gori i Rusiji, pozivajući ih da pruže pomoć ustanicima, unatoč sporazumu

¹⁰⁶ D. Franković, Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, Zagreb 1958., 164.

¹⁰⁷ M. Polić, Parlamentarna povjest Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije II., Zagreb 1900., 188.

¹⁰⁸ Isto, 211.

¹⁰⁹ Saborski dnevnik... god. 1875.—8., 7.—8.

trojice careva iz 1872. i onoga što većina provodi u Hrvatskoj pod nazivom politike oportunitizma i separatizma.¹¹⁰ »U ime ove politike naziva me »Obzor« Ivanom Zapoljem, jer sam nastojavao, da se po mom mnijenju štetne skrajnosti sa srbske i hrvatske strane izravnaaju (...) tj. da se svaki osjeća kao sin jedinstvene domovine (...).« Poslije toga Makanec je ponovo govorio o položaju Hrvatske nakon nagodbe, pa ga je predsjednik prekinuo i pozvao da govori o predmetu. On je nastavio: »Upravo politikom »Obzorovom«, koja je politika vladajuće stranke, došlo je do toga, da je hrvatski narod svezanih ruku u ovaj čas, kad nam braća pograbiše oružje za svoju slobodu.«¹¹¹ Na kraju svoga dugog govora Makanec je zatražio da Sabor odobri pomoć od 100 000 forinti za prebjeg iz Bosne, ali je ban Mažuranić odbio taj prijedlog obrazlažući da to »naš budget podnositi nemože« i da »nije dužan nositi taj trošak« jer troškovi za prebjeg idu »na račun sveukupne monarkije po ministarstvu izvanjskih poslova. To je već učinjeno za familije, koje su došle, a morati će se učiniti i za one, koje će još doći. Nije dakle potrebno, da našem budgetu taj trošak bude na teret.«¹¹²

Na Makančevo pitanje kani li hrvatska vlada što poduzeti da se ustanici opskrbe dovoljnim brojem medicinskog osoblja, ban je također odgovorio negativno jer su to poslovi »koji spadaju u izvanjsku politiku, a u ovu dirati nije naše zvanje. Ja bih se usudio kazati, da je opoziciji dozvoljeno govoriti o svačemu, o čem hoće, ali visokoj kući nije dozvoljeno o tom raditi, šta bi moglo obstanak i život njezin u pogibelj dovesti. (Na lievici: Oho!). Vam je bilo slobodno prokušati srce ove kuće, ali ja govorim unu ove visoke kuće i uzdam se u njezinu mudrost, neka neide onim tragom, kojim vodi g. dr. Makanec, jer najveća pogibelj obstanku i životu ove kuće stoji u tom, ako se mieša u poslove, koji nepadaju u djelokrug naš.«¹¹³

Makančev govor tiskale su gotovo sve domaće i poneke inozemne novine. »Zastava« je objavila čitav govor¹¹⁴ jer je nastojala nagovoriti Kneževinu Srbiju da zarati, ali nije prenijela Mažuranićev umjereni odgovor. Strossmayer i Rački nisu u svojoj prepisci ostavili nikakva traga o tom saborskom govoru, a Čubrilović, iako je posvetio posebno poglavlje odnosima Hrvata prema ustanku, posve je izostavio Makančev pokušaj pomoći prebjezima i ustanku.¹¹⁵ Vaso Bogdanov nazvao je službenu hrvatsku politiku antinacionalnom i antiustaničkom, a kao glavne nosioce te politike naveo Živkovića i Mažuranića. Za Račkog, Makanca i Strossmayera rekao je da su bili na srpskoj i ustaničkoj strani.¹¹⁶ Međutim, točno je da su svi navedeni bili za oslobođenje Bosne i Hercegovine, ali se nisu slagali u tome kako da se to izvede i kome treba da pripadnu oslobođene pokrajine. Frontalne generalizacije i simplifikacije Vase Bogdanova dovode do zabune, jer se npr. ne može reći za Makanca da je bio na srpskoj strani samo zato što je tražio pomoć, a za Mažuranića da je bio antisrpski

¹¹⁰ Isto, 8.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Isto, 20.

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Kapidžić, n. dj. III., 153.—157.

¹¹⁵ Usp. Čubrilović, n. dj., 416.—419.

¹¹⁶ V. B o g d a n o v, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918., Zagreb 1958., 687.—689.

raspoložen zbog toga što je tu pomoć odbio. Makanec je tražio pomoć prvenstveno iz humanih i nacionalnih razloga, ali ne radi toga da se odrekne tih zemalja u korist bilo koga, nego da naglasi virtuelna prava Hrvatske za koja je kazao da ih ne smatra »praznimj riečmi«. ¹¹⁷ Strossmayer i Rački nisu ponajprije za to da Bosna pripadne Srbiji, nego za to da se ona oslobodi i podijeli između Srbije i Hrvatske, a ako ne može pripasti tim zemljama, onda je bolje da bude samo srpska, samo da ne bude austrougarska. ¹¹⁸

Milorad Ekmečić je rasprave u Hrvatskom saboru pokušao objasniti s više širine i manje uopćavanja. On je u svemu vidio prste austrougarske politike koja se boji od eventualne mogućnosti da Srbija i Crna Gora zauzmu Bosnu i Hercegovinu, ali još više mogućnosti da se stvori jedna veća južnoslavenska država i zajednički pokret Slavena protiv osvajača na Balkanu. Zato su nastojali da pomoć ustanku, koji je naišao na živ odjek u hrvatskoj javnosti, zadrže samo na »stepenu jedne humanitarne djelatnosti koja ne bi imala politički karakter. Kad je zaprijetila opasnost da i hrvatski sabor počne raspravljati o ustanku, obratio se austrijski car zaobilaznim putem osobno banu Mažuraniću jednom povjerljivom depešom u kojoj traži da spriječi da u saboru ne dođu do izražaja ni rezolucije ni demonstracije u korist pobunjenih susjednih zemalja [. . .]«. Mažuranić je, prema Ekmečiću, uspio zadržati većinu u Saboru da ne raspravlja o ustanku, samo nije uspio ušutkati Milana Makanca. ¹¹⁹ Opis Makančeve djelatnosti u Saboru Ekmečić je završio rečenicom: »Čitav slučaj u Saboru pokazuje koliko je ondašnja Narodna stranka imala povjerenja u austro-ugarsku istočnu politiku i sve svoje interese usklađivala s njom.« ¹²⁰ Ta tvrdnja nije točna jer Narodna stranka, unatoč politici popuštanja, nije imala povjerenja u austrijsku, a još manje u ugarsku istočnu politiku. U vrijeme kad je država ojačana trocarskim savezom izvana, a nagodbom s Mađarima iznutra, svaka druga politika, pa i ona u istočnom pitanju brzo bi doživjela slom i vodila bi političkom avanturizmu. Da je Narodna stranka zaista tako postupala, ne bi najoštrije osuđivala tu istu vanjsku politiku, podržala Srbiju na rat i pisala u korist Srbije, Crne Gore i Rusije.

Makanec je, bez sumnje, bio jedan od najsposobnijih i najdosljednijih zastupnika u to doba i beskompromisan borac za veću i slobodniju Hrvatsku. Njegova oštra kritika političke situacije nakon revizije Nagodbe bila je više negacija svega postojećeg nego poticanje nečeg bitno novog u odnosima prema Ugarskoj. Njemu se ne mogu osporiti poštene namjere, ali se postavlja pitanje što bi Hrvatska dobila smjenjivanjem Mažuranića i raspuštanjem vlade i Sabora. Čitajući njegove govore, možemo se zapitati da li je zaista toliko želio javnu pomoć ustanku ili je raspravom o Bosni i Hercegovini htio pokazati svu nemoć i ograničenost rada hrvatskih organa vlasti u doba Nagodbe. On je rekao da je bolje da ne bude Sabora nego da postoji Sabor koji neće smjeti slobodno razmatrati sve stvari, pa i istočno pitanje. Da li je Sabor mogao izglasati novčanu pomoć prebjezima u doba kad je za to već sredstva odobrila državna blagajna i što bi se tim postiglo, da li se Hrvatska mogla djelotvornije angaži-

¹¹⁷ Usp. o tom Saborski dnevnik... god. 1875.—8., 9.

¹¹⁸ Strossmayer u pismu Račkom 22. VIII. 1875. (Šišić, KORS I., 372; Rački u pismu Strossmayeru 27. VIII. 1875; Isto, 374.).

¹¹⁹ Ekmečić, n. dj., 126.

¹²⁰ Isto, 127.

rati u ustanku i što bi se dogodilo da su Sabor i vlada raspušteni baš u vrijeme kad su neki predlagali opsadno stanje, a Mađari bili »pripravni za sve represalije«?¹²¹ Treba reći da ni velika Rusija nije mogla u istočnom pitanju raditi ono što je htjela, da Austro-Ugarska nije smjela pune tri godine otvoreno istupiti iako je to tražilo javno mišljenje, neke političke stranke i čitava europska javnost. Ni jedan parlament u Evropi, uključivši tu i najzainteresiranije zemlje: Rusiju, Srbiju i Crnu Goru, nije javno davao pomoć.

3. Službena i neslužbena Hrvatska prema ustanku — problem moralne i materijalne potpore ustanku 1876.

Kad je ljeti 1876. buknuo rat Srbije i Crne Gore s Turskom, mnogo se promijenila i unutrašnja i vanjska politika Austro-Ugarske pa se to odrazilo i na Hrvatsku. Ustanak se uz pomoć Srbije, Crne Gore i potporu Rusije mogao pretvoriti u širi pokret za oslobođenje, zato je Monarhija nastojala da se spriječi svaka javna manifestacija u korist Srbije kao što je to prije bilo s izrazima simpatija za ustanike. Makanec je držao da se simpatije prema ustanku i Srbiji moraju javno izreći pa makar »svietli ban na interpelaciju ovu odgovorio razupustom sabora. Svakako bolje da nebude sabora, nego da bude sabora, koji pako u ovo ozbiljno vrieme neshvaća svoje dužnosti«.¹²² Situacija je bila takva da se nakon pojačanog pritiska austrougarskih vlasti počelo raspravljati o uvođenju opsadnog stanja u Hrvatskoj. O tom je na saborskoj sjednici 8. VII. 1876. govorio Makanec i upitao bana da li će se »uslied najnovije faze iztočnoga pokreta naša domovina staviti u opsadno stanje« [..].¹²³ Prilikom te interpelacije on je iznio svoje mišljenje o istočnom pitanju i rekao da peštanski bečki »muhamedanci« sipaju potenciranim bjesnilom »jad i otrov na naš narod, nazivajući ga buntovničkim i barbarskim«, a svoj humanizam potvrđuju podrškom osmanlijskom divljaštvu. On negoduje zbog toga što službeni austrougarski krugovi istupaju protiv ustanika koji su »započeli svetu borbu proti turskom divljaštvu pod barjaci s napisom: Živio hrvatski kralj Franjo Josip I.«¹²⁴ Rekao je također da Monarhija ne može Južne Slavene smatrati svojim neprijateljima jer se oni bore za »sveta prava čovječnosti, slobode i prosvjetek«.¹²⁵ Za Srbe i Crnogorce rekao je da su »krv naše krvi«, a za Hrvatsku: da treba razlikovati onu službenu od neslužbene. Službenu Hrvatsku predstavlja Sabor koji nije htio dati novčanu pomoć za prebjegje, vlada koja vrši pokorno »sve naloge ugarske državne policije« i ban koji prijeti raspuštanjem Sabora kad netko od članova opozicije bilo što »pisne o istočnom pitanju«.¹²⁶ On kaže da ta službena Hrvatska nije mogla biti mlitavija i da ona nije izazvala veliku viku mađarskih i njemačkih turkofila. Makančevo mišljenje o neslužbenoj Hrvatskoj navest ću gotovo potpuno jer nam ono govori o moralnoj i materijalnoj potpori koju je stanovništvo Hrvatske pružalo ustanku.

¹²¹ Rački u pismu Strossmayeru 27. VIII. 1875. (Šišić, KORS I., 374.).

¹²² Saborski dnevnik... god. 1875.—8., 196.

¹²³ Isto.

¹²⁴ Makanec misli na ustanak hrvatskog pučanstva u okolici Gabele pod vodstvom don Ivana Musića.

¹²⁵ Saborski dnevnik... god. 1875.—8., 198.

¹²⁶ Isto.

»Ova (neslužbena Hrvatska D. P.) pratila je svetu borbu krsta i čovječnosti protiv koranu i divljačtvu najvrućom simpatijom, i također po mogućnosti sakupljala dobrovoljne prineske za stradajuću braću. A u tom pogledu bila je neslužbena Hrvatska u potpunom skladu sa čitavom neslužbenom Europom, osim magjarskih i njemačkih modernih Muhamedanaca! Zar Hrvatskoj u tom pogledu nije dozvoljeno što je dozvoljeno n. pr. Francezkoj, Italiji, Engleskoj?« [...] »Neslužbena Hrvatska zahtjevala je s početka, da bi naša monarkija pritekla boriocem za slobodu i krst u pomoć; ona je željela, neka one predjele austro-ugarska monarkija oslobodi i Hrvatskoj kraljevini pridruži [...].« »Neslužbena Hrvatska [...] tješi se s druge strane nadom da će Srbija i Crnogora izpuniti glavni zahtjev neslužbene Hrvatske tj. da će Bosnu i Hercegovinu osloboditi.

Ovo je vruća želja neslužbene Hrvatske, koja za volju slobode svoje braće preko Save s velikom resignacijom zaboravlja na virtuelna svoja prava i na specifično hrvatske interese, ako i nije voljna, da ove interese ikada podredi specifično srbskim interesom.«¹²⁷ Mikanec je, dakle kao i velik dio hrvatske javnosti, vjerovao u oslobodilačku misiju ustanika, Srbije i Crne Gore pa bi se čak odrekao i hrvatskih virtuelnih prava, ali samo ako bi to bio uvjet za oslobođenje Bosne i Hercegovine. On je bio protiv toga da se Hrvatska bezuvjetno odrekne Bosne u korist Srbije, ali je unatoč tomu u ratu podržavao Srbiju i želio joj uspjeh pa je rekao da se neslužbena Hrvatska neće dati zavesti na ulogu »Brankovića na veliko.«¹²⁸

Mažuranić je na Mikančevu interpelaciju o opsadnom stanju odgovorio da mu ništa nije poznato jer se o tom piše samo u »kojekakvim člancima« u novinama, a on misli da do toga ne može doći jer je »držanje naše zemlje takovo, koje takovih naredaba nikakvim načinom neizaziva. Neizaziva ih dosada, nego, ako bi došlo do toga, to tomu neće biti krivo držanje naroda, nego držanje nekolicine ljudi, koji hoće da Hrvatska igra ulogu Lombardije. A što se tiče zemlje, to mislim, da ona neće te uloge igrati.«¹²⁹ Mikanec je izjavio da je zadovoljan banovim odgovorom, što je izazvalo veselo raspoloženje u sabornici jer je obično bio nezadovoljan odgovorima i politikom saborske većine.

Nakon Mikanca govorio je o istočnom pitanju i Fran Folnegović¹³⁰ i pitao bana da li je sve poduzeto da se vjerojatnom promjenom dotadašnjeg stanja u Turskoj »zadovolji životnoj potrebi našega naroda«, da se zaštiti »zemljišna cjelovitost Hrvatske«¹³¹ i upozori »svietlu krunu na virtuelna prava ove kraljevine« koja će »vjerojatnim i opravdanim uspjehom srbsko-crnogorske vojne izgubiti svaki temelj pravičnosti. Ako jest, kojim uspjehom? Ako nije, s kojega razloga?«¹³² Folnegović je 20. srpnja 1876. opet interpelirao, ali tada »glede podpore bosanskim bjeguncem«. Optužio je, kao i Mikanec, vladu i vladajuću stranku jer se, navodno, zbog njihove indolencije nalaze bosanski prebjezi u veoma teškom položaju. Folnegović je izrekao tešku i netočnu optužbu pa je

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Isto, 199.

¹²⁹ Isto, 211. (15. VIII. 1876.).

¹³⁰ Fran Folnegović (1848.—1903.), političar i književnik. Bio je jedan od najistaknutijih članova Stranke prava. Zastupnik je postao 1875. Bio je bliski suradnik Milana Mikanca.

¹³¹ Saborski dnevnik... god. 1875.—8., 199.

¹³² Isto, 200.

u sabornici došlo do negodovanja i prigovora. Na to je predsjednik Nikola Krestić pozvao govornika da se »umjerenijimi izrazi poslužuje« i ne vrijeđa saborsku većinu, a on je prekinuo govor i pročitao samo interpelaciju. Pitao je Mažuranića zašto odrasli muškarci-prebjezi »nedobivaju upravo nikakve podpore iz državnih sredstava«. ¹³³

Budući da je Mažuranić bio na sjednici, odmah je odgovorio na Folnegovićevu interpelaciju. Rekao je kako je za godinu dana prešlo »jako veliko mnoštvo bosanskih obitelji«. Samo ih je u Krajinu bilo oko 60 000 duša, pa je general Mollinary zamolio da 5 143 prebjega prijeđe u Hrvatsku (Provincijal). Svi prebjezi dobivali su od ministarstva vanjskih poslova po 10 novčića odrasli i 5 novčića djeca ispod 10 godina, ali je zbog štednje obustavljena pomoć sposobnim odraslim muškarcima. Kada je u Hrvatsku prešlo još 20 400 Bosanaca, ban je zatražio pomoć i za domaće ljude koji su u svojim kućama držali 10—20 prebjega. Tražio je 1,5 novčić po osobi, a odobren je 1 novčić, i to tek nakon osobne Mažuranićeve intervencije. ¹³⁴ Zatim je govorio o seobama Bosanaca iz Krajine u Provincijal (Hrvatsku) i istakao kako su one veoma »tegotne« i »žalostne« jer nema dovoljno kola, živeža i prenoćišta; djeca boluju, a starci umiru putem. Krajevi kojima prebjezi prolaze imaju velike teškoće i znatne novčane terete, a osobito grad Sisak i njegova okolica. ¹³⁵ Folnegović nije bio zadovoljan banovim odgovorom, ali ga je Sabor prihvatio. Na idućoj sjednici (20. srpnja) govorio je o bosanskim prebjezima srpski zastupnik Stevo Popović. ¹³⁶ On je rekao da su prebjezi »jako bratski primljeni u ovih krajevih«, ali se unatoč tome nalaze u nepovoljnu položaju jer je pomoć premalena, a zemlja siromašna da ih hrani ili im dade zaposlenje. Zato je predložio »da se potraži način, kako bi se omogućilo, da se ti, koji bi bili za borbu sposobni, a i voljni bi bili otići, da se bore za oslobođenje svoje postojbine, vratiti mogu natrag«. Sve što je Austro-Ugarska do tada učinila on je smatrao njenom dužnošću i humanizmom, ali je naglasio da bi »mi, a i dotični imali prava, tražiti od monarhije nešto više od humanog predusretanja«. Popović je smatrao da bi se od habsburške monarhije moglo zatražiti da u ustanku i srpsko-turskom ratu »djelotvorno u korist raje utiče« jer je to srpski narod zaslužio braneći Austriju od Turaka, ali umjesto toga, on traži samo da se prebjezima ne zabranjuje da prelaze granicu i odlaze u ustanak. ¹³⁷

Odmah nakon Popovića o bosanskim prebjezima govorio je još jednom Mikanec. On se pozvao na Folnegovićevu interpelaciju koja je odbačena jer se nije moglo tražiti više za prebjege nego što je odobreno od ministarstva vanjskih poslova. Mikanec je rekao da se moglo dati iz hrvatskih budžetskih sredstava ili čak iz dispozicijskog fonda, jer ne bi zbog toga bilo prigovora niti od opozicije niti od pučanstva. On misli da »službena Hrvatska za ublaženje bezkrajne biede naše stradajuće braće ništa učinila nije«, pa se troši više za jednog kažnjenika u Lepoglavi nego za bosanskog prebjega. Zato je pitao »smije li službena Hrvatska kraj svega toga prekrstiti ruke, te vršiti samo ono, što ministarstvo izvanjskih poslova dozvoljuje i nalaže«, a zatim predložio da se

¹³³ Isto, 228.

¹³⁴ Isto, 228.—229.

¹³⁵ Isto, 229.

¹³⁶ Stevan Popović-Vacki, zastupnik iz Srijema.

¹³⁷ Saborski dnevnik... god. 1875.—8., 242.—243.

osnuje dobrotvorno lutrijsko poduzeće nad kojim bi svu brigu preuzela hrvatska vlada. »Takvim sgodno udešenim lutrijskim poduzećem mogla bi se bosansko-hercegovačkoj siročadi, nalazećoj se u obsjegu kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, pribaviti znamenita novčana podpora [...]«¹³⁸ Predložio je također da se za odrasle Bosance koji ne dobivaju nikakvu pomoć otvore javni radovi i tako osigura »trajna zaslužba«.¹³⁹ Bio je to posljednji Makančev govor posvećen bosanskom ustanku i istočnom pitanju, jer je na sjednici 5. kolovoza 1876. shrvan bolešću položio zastupnički mandat.¹⁴⁰

Kad se govori o službenoj i neslužbenoj Hrvatskoj, treba istaknuti da su i najviši vladini i stranački prvaci pripadali ne samo službenoj, nego i neslužbenoj Hrvatskoj jer su kao funkcioneri kako-tako provodili naloge viših vlasti, a kao građani su nastojali da tajno ili indirektno pomažu ustanku i prebjezima. Najbolji su primjeri toga Ivan Kukuljević i Ivan Vardian¹⁴¹ kao župani, Matija Mrazović i Josip Miškatović, vođe Narodne stranke, ban Mažuranić, sisački načelnik Franjo Lovrić,¹⁴² a da se i ne govori o ljudima kao Strossmayer, Rački, Makanec, Ilija Guteša,¹⁴³ Šime Mazzura,¹⁴⁴ Vaso Kotur¹⁴⁵ i mnogim drugima koji su javno ili tajno pomagali ustanike.

Podaci iz toga doba govore o pritisku koji je iz Beča i Pešte vršen na Hrvatski sabor i vladu. Strossmayer piše Račkom da je u Hrvatskoj zabranjeno bilo što učiniti za Srbiju.¹⁴⁶ Car je u posebnom pismu banu Mažuraniću ukorio »Obzor« zbog »antidinastičkog i nehrvatskog« pravca, a urednik Miškatović bio je pozvan na preslušanje pa je, prema riječima Račkog, rekao »kako su Hrvati zagovarali, da se ovamo priklopi Bosna i Hercegovina, a pošto se toga ne će, to im sada ne preostaje ino, nego želiti, da ih Srbija i Crna Gora osvoje, jer je postala alternativa: ili ovo ili će ostati Turske, a toga ne želi nijedan svijestan Hrvat«.¹⁴⁷

U Saboru je bilo nekoliko poznatih zastupnika Srba, a među njima su se isticali: Jovan Živković, Vaso Đurđević, Jovan Subotić, Stevan Popović — Vacki,

¹³⁸ Isto, 243.—245.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Isto, 309.

¹⁴¹ Ivan Vardian, požeški veliki župan. Isticao se u prikupljanju pomoći prebjezima i organizaciji sirotišta i škole za bosansku djecu.

¹⁴² Franjo Lovrić, sisački načelnik. Za ustanka radio je djelotvorno na pružanju pomoći prebjezima i ustanicima.

¹⁴³ Ilija Guteša (1825.—1894.), zagrebački trgovac i jedan od najaktivnijih članova zagrebačkog odbora za pomaganje ustanka. Bio je na Jamničkoj skupštini, održavao je stalne veze s četom u Brezovači, a 1877. izabran je u privremenu bosansku vladu. »Njegov je cilj bio, da se Bosna što prije oslobodi od Turaka, makar se u prvi mah morala zadovoljiti autonomijom, ali nije zazirao ni od toga, da se eventualno posluži austrijskim osnovama o Bosni« (Lj. Kuntić, Ilija Guteša, Enciklopedija Jugoslavije 3., Zagreb 1958., 643.—644.).

¹⁴⁴ Dr Šime Mazzura (1840.—1918.) pravnik, političar i publicist. Za ustanka bio je predsjednik zagrebačkog odbora za pomoć.

¹⁴⁵ Vaso Kotur, sisački veletrgovac. Isticao se u pružanju pomoći bosanskim prebjezima.

¹⁴⁶ U pismu Račkom 18. srpnja 1876. (Šišić, KORS II., 37.).

¹⁴⁷ Rački u pismu Strossmayeru 16. srpnja 1876. (Šišić, KORS II., 36.).

Stevan Dimitrijević, Mojsije Baltić, Jovan Steković i Svetozar Kušević. Interesantno je napomenuti da o bosanskom ustanku, istočnom pitanju ili prebjezima nije 1875. govorio ni jedan srpski zastupnik, a 1876. samo je Stevan Popović — kako je već rečeno — predložio da se svi muškarci sposobni za borbu vrate natrag u Bosnu.¹⁴⁸

4. Pitanje progona Srba u Hrvatskoj i tzv. pakračka afera

Kada je došlo do tzv. pakračke afere, odnosno zatvaranja nekih Srba u Pakracu, Daruvaru, Osijeku, Bjelovaru i Karlovcu, srpski su poslanici više i češće govorili. Prvi je o tome interpelirao dr. Jovan Subotić na sjednici od 5. kolovoza 1876.¹⁴⁹ On je rekao da je pakrački podžupan Ožegović opozvan, a zatim je u Pakrac došao državni odvjetnik i 1—2 satnije vojske pa je zatvoreno 7 osoba zbog veleizdaje, jer se navodno stanovništvo pravoslavne vjere htjelo pobuniti i poklati »svoju braću katoličke crkve«. On je istakao da se ne slaže s takvim mjerama jer izazivaju strah u stanovništvu, a mogu se pretvoriti u stalnu praksu. Povezao je pakračke događaje sa sličnima u Banatu i Bačkoj i zaključio »da se tamo sije sjeme iz koga će da ponikne, dapače da se hotimice izvede sukob između stanovnikah katoličke i pravoslavne crkve u našoj domovini«. Na kraju poduzetog govora Subotić je pitao bana je li mu poznato da je u Pakracu i Bjelovaru više osoba zatvoreno, zašto su pozatvarani, je li u Pakracu oružana sila upotrebljavana i tko je zatražio njezinu intervenciju.¹⁵⁰

Na Subotićevu interpelaciju odgovorio je 11. kolovoza 1876. dr. Marijan Derenčin, predstojnik za pravosuđe. On je rekao kako je Subotić htio pridobiti stanovništvo protiv vladinih mjera i vladi podmetnuti da želi izazvati sukob između katoličkih i pravoslavnih stanovnika i smanjiti simpatije javnosti prema ustanku u Bosni i Hercegovini. Zatim je dodao da se »banu iz neslužbena, nu pouzdana izvora dojavilo, da u Pakracu ima ljudi, koji nisu zadovoljni s načinom, kojim se u našoj zemlji izrazi simpatije naprama braći, koja se u našem susjedstvu bore, pokazuju, da nisu zadovoljni s načinom onim, koji odgovara prastaraj lojalnosti hrvatskog naroda naprama drugim prijateljskim narodom.

Polag ove pouzdane prijave ima u Pakracu ljudi, koji misle, da su ovlašteni javno, pod vedrim nebom, po bielom danu naviestiti rat državnom savezu, u kojem se zemlja nalazi, — da ima ljudi, koji se smatraju ovlaštenim izjave javno činiti, među kojima imade i takovih, kojih nemogu ovdje iztaknuti, — da ima ljudi, koji se smatraju ovlaštenimi, naviestiti rat katoličkomu pučanstvu.«¹⁵¹ Zatim je objasnio da je podžupan Ožegović maknut s položaja iz rodbinskih razloga, zbog toga je državni odvjetnik Marković poslan da sudjeluje u istrazi,

¹⁴⁸ Vidi bilješku 137.

¹⁴⁹ Dr. Jovan Subotić (1817.—1886.), pravnik, književnik i političar, zastupnik srijemski (Ruma—Ilok). Za ustanka bio je odvjetnik u Osijeku. »Subotić se naročito istakao kao nepomirljivi pobornik srpsko-hrvatskog bratstva, te ide u red Srba, koji su dobar dio svoje aktivnosti uložili za hrvatsku državnost i prosvjetu« (V. Petrović, Subotić Jovan dr. — Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka IV., Zagreb 1929., 539.—541.).

¹⁵⁰ Saborski dnevnik... god. 1875.—8., 296.—298.

¹⁵¹ Isto, 352.

a vojska je upućena da osigura red i mir, jer u okolici Pakraca boravi veliki broj prebjega, pa su se i neki domaći Srbi obratili direktno banu Mažuraniću da ispita što se događa. Na temelju prethodnih ispitivanja nekolicina je stavljena u pritvor jer su neki prebjezi iskoristili gostoljublje u političke svrhe, a sud će bez utjecaja vlade utvrditi krivicu. »Što se tiče zatvora u Belovaru, to imam kazati, da vlada nije na ove ni najmanje uticala; sud je postupao na temelju prijava privatnih osoba, i kako čujem je opet sudbeni stol potvrdio predbježni pritvor onih osoba.«¹⁵² Budući da interpelanta Subotića nije bilo na sjednici, Sabor je jednoglasno usvojio obrazloženje predstojnika Derenčina.

Gotovo mjesec dana nije u Saboru bilo govora o pakračkim događajima, pa je tek 1. rujna interpelirao drugi srpski zastupnik, Vaso Đurđević.¹⁵³ On je rekao da se 'navodno' u Pakracu ušlo u trag nekoj uroti između pravoslavnih i katolika, da se govori o nekom veleizdajstvu, ali se na tome nije stalo, nego su izvršene premetačine u stanu nekih Srba u Karlovcu, Zagrebu, Osijeku i Daruvaru. U Karlovcu je pretresen stan prote Begovića i zaplijenjene su neke knjige tiskane ćirilicom, u Zagrebu stan prote Pavlovića i u Osijeku stan trgovca Marka Aksentijevića. Sve ove premetačine vodio je državni odvjetnik jer se smatra da su spomenuti ljudi povezani s pakračkim događajima. Zatim ističe kako je državni odvjetnik (Lujko Marković iz Osijeka) pitao ravnatelja pakračke preparandije kako može biti srpski jezik u planu preparandije i kako on, ako je u Hrvatskoj, može biti Srbin. Đurđević je zamjerio vladi takve postupke i rekao da su veleizdajstva samo kod Srba na dnevnom redu, i u Hrvatskoj i u Ugarskoj, jer otkad je »Srbija u akciju stupila, zavladao je toliki možda i neopravdan strah u Pešti, da se je odmah reklo: treba izuzetno stanje kod Srba u Ugarskoj provesti, koje »de nomine« ipak nisu proveli, a onako svakako »de facto« na temelju kojekakvih starih artikela postoji.«¹⁵⁴ Zatim je zaključio da se to ne bi smjelo događati u Hrvatskoj, iako se slično provodi u Ugarskoj, jer Hrvatska ima valjanu upravu. Ni ban Mažuranić ne bi smio dopustiti da se njegovoj upravi predbacuje ono što se predbacivalo Rauchovoj. Ne može se izraz simpatija smatrati veleizdajom, jer smo svi dužni podržavati ustanak susjedne braće. Mađari i akciju Kneževine Srbije smatraju veleizdajom, no to za Hrvatsku nije mjerodavno. Slati novac ustanicima nije veleizdaja i ni jednim zakonom to nije u Hrvatskoj zabranjeno. On je rekao da Srbi nisu ni protiv Monarhije ni protiv Hrvatske jer su baš Srbi i Hrvati zajednički spašavali Austriju 1848. Srbi nemaju razloga da rade protiv Hrvatske jer bi to »značilo raditi protiv obstanka svojega narodnoga tiela (Živio!) te držim da takova šta mogu misliti samo magjarski ministri, al sigurno ne pravi narodnjaci (Živio! Živio!)«. Ne postoji nikakva urota između pravoslavnih i »šokaca« jer su oni braća koji će svoje sporove riješiti sami, »i to sigurno ne na korist trećemu, proti kojemu smo vazda bili i ostajemo jedini (Živio!). Najmanje će se pako Srbi dati načerat po kom da razdvoje ovu zemlju. Na ono što u Ugarskoj biva, netreba se i ovdje osvrutati.« Na koncu je još dodao da žali ako se to radi samo zato da se pokaže lojalnost prema onima gore, a »kad u većoj mjeri to gdje god biva, moglo bi se još držati, da se to čini po nalogu [...].«¹⁵⁵

¹⁵² Isto, 353.

¹⁵³ Vaso Đurđević (1841.—1915.), osječki zastupnik, pravnik i političar — unionist.

¹⁵⁴ Saborski dnevnik ... god. 1875.—8., 378.

¹⁵⁵ Isto, 379.

Još su o zatvaranju Srba i progonu opozicijskih listova govorili Fran Folnegović¹⁵⁶ i Stevo Popović. Folnegović je osudio zabrane osječkog opozicijskog lista »Die Drau«, što ih je također provodio osječki državni tužitelj Marković, a Popović je o njemu rekao da je zašao »po zemlji, pa u ime zakona premeće kuće i zatvara građane tražeći neku urotu«. U susjednoj Ugarskoj to je počelo onda kada je Srbija navijestila rat, a Mađari su počeli zatvarati Srbe. U Bačkoj su zatvoreni Svetozar Miletić i još neki, a u Hrvatskoj Josić, Despotović te Dragičevići, otac i sin, u Pakracu; Rogulja i Polić u Bjelovaru; prota Begović u Karlovcu i Marko Aksentijević u Osijeku. Popović je povezo progone u Hrvatskoj s onima u Ugarskoj i zaključio »da ovdje naša vlada igra prosto ulogu oruđa magjarske vlade [...]« Neka vlada odstupi ako ne može zaštititi svoje građane, ali postupak prema Srbima u Hrvatskoj ne smije biti kopija onog što se događa u Ugarskoj.¹⁵⁷

Stevo Popović govorio je još jednom o progonima kada je Marković došao i u Srijem i pretresao stan Mladena Popovića,¹⁵⁸ što je predstavljalo povredu poslaničkog imuniteta, a o tome je govorio i Stevan Dimitrijević.

U jesen 1876. kada je Srbija bila poražena kod Đunisa, progoni su prestali, pa se stječe dojam da su i poduzeti kao preventivna mjera da se zaplaši stanovništvo koje je izražavalo simpatije prema ustanicima i Srbiji. Kad je nestalo opasnosti od širenja Srbije, prestala su zatvaranja u Ugarskoj i Hrvatskoj. Optuženi su pušteni kućama, krivica im nije dokazana niti je vlada utjecala na dokazni i kazneni postupak, pa se nameće zaključak da su zatvaranja u Hrvatskoj zaista provođena po nalogu ugarske vlade i ministarstva vanjskih poslova, i to sinkronizirano sa sličnim postupcima u Ugarskoj gdje je zatvoren i suđen na pet godina zbog veleizdaje Svetozar Miletić, urednik »Zastave«, u to doba najistaknutiji srpski političar. Trebalo je da progoni dadu oduška protuslavenskom i turkofilskom raspoloženju mađarske i djelomično austrijske javnosti, a istodobno da onemoguće srpskom i hrvatskom pučanstvu da se izjašnjava za ustanak i Srbiju. Progoni su u Hrvatskoj bili provođeni i radi toga da se razdvoje i zavade Hrvati i Srbi.

Činjenica je da je hrvatska vlada dobivala naloge za progone iz Beča (Andrássy) i još više iz Budimpešte i da ih je djelomično provodila u djelo, ali ne zbog toga što bi Mažuranić i Živković to htjeli, nego jer su morali, i to ne samo zbog mađarskih naloga, nego i zbog pojačane velikosrpske propagande u Hrvatskoj. Kako je ta akcija provođena, pokazuju i činjenice da nikome nije ništa dokazano, da nigdje osim u Bjelovaru sud nije izrekao kaznu zatvora i da su svi nakon vojničkog neuspjeha Srbije bili pušteni na slobodu. Istrage je provodio samo jedan čovjek, osječki državni odvjetnik Lujo Marković, koji je, po svemu sudeći, neke akcije provodio na svoju ruku i pokazivao određenu dozu srbofobije. Nešto je trebalo učiniti; da se Mađari zadovolje, i to je učinjeno, ali tako površno i formalistički da se ne može govoriti o protusrpskom i protuustaničkom raspoloženju hrvatske vlade i Sabora, čije je unutrašnje poslove, uostalom, vodio Srbin Jovan Živković, a raspoloženje Hrvatskog sabora

¹⁵⁶ Isto, 527.—528.

¹⁵⁷ Isto, 532.

¹⁵⁸ Mladen Popović također je bio zastupnik u Hrvatskom saboru. Premetačina je izvršena u Tovarniku u Srijemu (Saborski dnevnik... 1875.—8., 529.—530).

pokazuje i odobravanje kojim je dočekan govor Vase Đurđevića, tada najpoznatijeg srpskog zastupnika u Saboru.

Možda pakračka afera i nije toliko poznata i važna po tom kako je provedena, nego više po tom kada je provedena, što se sve događalo oko nje i nakon nje, a odrazilo se na hrvatsko-srpske odnose, i uopće: kakvi su njezini uzroci, odjek i posljedice.

U povijesnoj, odnosno publicističkoj literaturi pisao je o tom Vladimir Krasić, jedan od očevidaca pakračkih događaja. On je također zatvaranja povezao sa srpsko-turskim ratom i rekao da je toliki strah zavladao »neprijateljima srpskim, da su na prostu denuncijaciju« zatvorili nekoliko profesora učiteljske škole, učitelja i pakračkih Srba zbog toga što su tobože namjeravali »s prebeglim Bosancima potući sve 'Šokce' u Pakracu«. ¹⁶⁰ Oni su bili okrivljeni kao začetnici nekakvog prevratničkog pokreta kojeg, prema Krasiću, u Pakracu nije bilo, nego samo u glavama nekih »hrvatskih patriota« koje je uhvatio strah onoga dana kad su čuli da su Srbija i Crna Gora navijestile rat Turskoj pa su u strahu stvarali »od nevinih i neznatnih stvari velike prevratne umišljaje, koji su, po njihovu mišljenju, grozili državnom poretku«. ¹⁶¹

Krasić kao očevidac piše da je događaj koji se smatrao »početkom tobožnjeg pokreta u Pakracu« bio, zapravo, šala koja je kasnije krivo protumačena i od dr. Derenčina u Saboru uzeta kao »navješćivanje rata državnoj ideji«.

Ne možemo govoriti koliko su točni Krasićevi navodi i koliko je u Pakracu i okolici bilo hrvatsko-srpskih razmirica, ali pisac u nastavku svog teksta pokazuje da je bio sklon nacionalističkom pretjerivanju. On npr. sve Hrvate naziva »Šokcima« i rimokatolicima i kaže da su svi bili protusrpski raspoloženi i da su pomoć prebjezima davali samo Srbi. ¹⁶² Točno je da je pomoć ustanku iz Hrvatske bila manja kad je Srbija zaratila, ali se ne može reći da su Hrvati bili otvoreni protivnici ustanka jer je u Saboru i pravaš Folnegović rekao da je srpsko-crnogorska borba opravdana, ¹⁶³ Makanec je također naglasio da čitava neslužbena Hrvatska vjeruje u skorbu pobjedu. ¹⁶⁴ Vaso Čubrilović usporedio je pakračku aferu s veleizdajničkim procesom Srbima 1908. jer je i u jednom i u drugom slučaju bilo »podvaljivanja i podmetanja«, ali se ništa nije dokazalo. Ali, on nije uočio i razlike koje su između ta dva slučaja postojale jer 1876. nije bilo procesa. Opisujući događaje u Pakracu, Čubrilović se služio Krasićevom knjigom, zato je i došao do zaključka da je tada u hrvatskoj politici vladao protusrpski kurs koji će se, prema njemu, Hrvatima osvetiti u vrijeme Khuena jer će Srbi, navodno, iz osвете stupiti u suradnju s Mađarima. ¹⁶⁵ To je mišljenje sasvim samovoljno i neznanstveno, ali do drugoga Čubrilović i

¹⁵⁹ Krasić, n. dj. 92.—94. Krasić je bio učitelj u Pakracu, a bavio se i novinarstvom pa je te događaje opisao u Zastavi broj 132., 1876.

¹⁶⁰ Isto, 93.

¹⁶¹ Isto.

¹⁶² »Udovice okružene nejakom i gotovo golom decom u tuđoj zemlji, upućene behu jedino na milostiva srca srpska, koja imadahu puno učešća sproću nevoljne braće svoje« (Krasić, n. dj. 94).

¹⁶³ Saborski dnevnik... god. 1875.—8., 200.

¹⁶⁴ Isto, 198.

¹⁶⁵ Čubrilović, n. dj., 416.

nije mogao doći jer je još 1930. smatrao Bosnu isključivo srpskom zemljom, a Hrvate u Bosni nazivao katolicima.¹⁶⁶

Ferdo Šišić nije posebno pisao o Hrvatskoj u doba ustanka, nego je samo konstatirao da je Andrassy nastojao spriječiti jačanje Srbije, zato je naredio banu Mažuraniću »da stane na put« veleizdajničkoj »akciji Srba u Hrvatskoj i Slavoniji«. Nakon toga došlo je do zatvaranja Srba i rasprave u Saboru u kojoj su neki zastupnici vladine stranke rekli da u Hrvatskoj nema Srba i da su svi »pravoslavni Hrvati«.¹⁶⁷ Strossmayer i Rački nisu u svojoj prepisci ostavili ništa posebno što bi govorilo o zatvaranju Srba. Samo je Strossmayer tri godine kasnije pisao da osuđuje ludu politiku »koja dušmanu za ljubav zatvara Srbe ni krive ni dužne«, a s druge strane sva značajnija mjesta daje Srbima.¹⁶⁸ Martin Polić je rekao da je Makanec u svom »Primorcu« branio zatvarane, a da je Miškatović u »Obzoru« odobravao te mjere i preporučivao Austro-Ugarskoj da zauzme Bosnu i Hercegovinu.¹⁶⁹

O držanju »Obzora« prema tim događajima bit će govora drugom prilikom. Ovdje ćemo citirati izvode iz članaka opozicijskog »Primorca« koji je bio prilično objektivan jer urednik¹⁷⁰ nije imao razloga da brani službenu hrvatsku politiku jer je u Bjelovaru bio zatvoren i njegov¹⁷¹ brat. »Primorac« je 4. kolovoza 1876. prenio pisanje osječkog opozicijskog lista »Die Drau« ističući da je i zatvaranja »Obzor« namjeravao zabašuriti, a pet dana kasnije prenosi vijesti iz »Miškatovićeve lista«¹⁷² i ispričava se što će o tim događajima manje govoriti jer je zatvoreni »katolik Polić« brat glavnog urednika. U komentaru o zatvaranjima »Primorac« piše da su poduzeta više radi toga »da narod liše prokušanih vođa, nego da pronađu kakovu krivinu«,¹⁷³ a zatim ističe da hrvatska vlada nije u tom slučaju poslala tragom onih »koji propovijedaju križarski rat proti našoj braći pravoslavne vjere« i da ona neće »postati oruđe kletog razdora«. Ne treba, smatra pisac komentara, našu vladu »obasuti i ovim prikorom« jer je i bez toga dosta kriva. »Tu se ne radi o mržnji Hrvatsva proti Srbstvu. To je potvor, koja nas vrieda, kao i naše političke protivnike i od nje se želimo ograditi, jer nam slavenska solidarnost nije samo fraza.« Ako su se neki od zatvorenih »osorito i možda prieteć« odnosili prema svojim sugrađanima, oni su učinili moralni zločin, ali unatoč tome nije trebalo da interveniraju više oblasti, jer bi tako komedija ostala komedijom i ne bi se pretvorila u »žalostnu tragediju«.¹⁷⁴

Kada je beogradski »Istok« zamjerio »Primorcu« što nije osudio hrvatsku vladu zbog progona, ovaj je odgovorio da nitko ne može tražiti od lista da se kompromitira jer on želi iskrenu hrvatsko-srpsku slogu pa ne može braniti i one »pravoslavne, koji tu slogu ruše«, a bilo je ljudi koji su to pokušali učiniti. O tim pokušajima dalje piše: »Mi ne možemo uvjeriti »Istoka«, da hrvatski narod gaji najvrue simpatije do svoje braće. No ako hrvatski državljanin

¹⁶⁶ Usp. o tome Masleša, n. dj., 272.—276.

¹⁶⁷ F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda, III. izd. Zagreb 1962., 458.

¹⁶⁸ U pismu Račkom 11. ožujka 1879. (Šišić, KORS II.).

¹⁶⁹ Polić, n. dj., II., 227.

¹⁷⁰ Martin Polić, urednik *Primorca* i pisac Parlamentarne povijesti Hrvatske.

¹⁷¹ Nikola Polić.

¹⁷² *Obzor*.

¹⁷³ *Primorac* 98 od 16. VIII. 1876.

¹⁷⁴ Isto.

pravoslavne vjere zaboravi, gdje je njegova domovina, da nije Hrvatska nego Srbija, onda ga mi dašto trebamo odsuditi, jer to nebi bila više opozicija proti vladi, nego proti zemlji, i tu bi »Primorac« prvi najžešće žigosao.«¹⁷⁵

Kad je zatvoren prota Begović u Karlovcu i izvršena premetačina u stanu prote Pavlovića u Zagrebu, »Primorac« je pisao da ima u Hrvatskoj »pravoslavni živalja« koji nepromišljeno govore o svojoj domovini Hrvatskoj¹⁷⁶ pa je osudio i »Zastavin« 'ludi dopis iz Srijema' koji grubo udara na Hrvate i pita je li to trenutak za slogu ili svađu. U Hrvatskoj nema lista koji bi udarao na Srbe, ali mađarska štampa pronosi svakakve lažne glasove, ima mnogo denuncijanata i mađarskih uhoda u Hrvatskoj i svi oni navješćuju nove zatvore. »Zar iz Pešte dekretiraju te zatvore po Hrvatskoj«? pita se »Primorac«,¹⁷⁷ i osuđuje vladu što je bez dovoljno osnovanih razloga odredila pakračke zatvore.¹⁷⁸

Tada je mađarsko novinstvo negativno pisalo o Srbima i ustanicima i uglavnom pozitivno o Hrvatima tobože kao da ih štiti od srpskih pretenzija. Istodobno je negiralo svaki pokušaj jugoslavenske solidarnosti i suradnje. Zato »Primorac« piše da je štampa naših »osamstogodišnjih saveznika« pomahnitala pa huška Hrvate protiv Srba koji da ih hoće »podjarmiti i povlaštiti«. Za pakračke prebjege »Pester Lloyd« kaže da su htjeli udariti na narod koji im je, »kako se kaže srodan«, a taj im je pružio zaštitu i krov i pazili su ih »kako su se ikad u tuđoj zemlji pazili bjegunci«, pa su unatoč tome »pošto su se naužili dobročinstva državnih« išli za tim »da ugrizu ruku, koja jim je pružala kruha« i da zapale domaćinima krov nad glavom. Ti događaji samo potvrđuju, zaključuje mađarski list, da ne treba većeg dokaza o lažnosti tobožnjeg »jugoslavenskog naroda«.¹⁷⁹

»Primorac« je pisao i o govoru Vase Đurđevića u Saboru pa je rekao da ne treba tražiti razloga zatvaranjima u postojećoj razmirici između katoličkog i pravoslavnog dijela hrvatskog stanovništva jer osim nekih ekstremista »koji se najdalje odmakoše od ove bratimske sloge, ciel narod osieća i misli jednako«. Naša se vlada povela za mađarskom, ali su tamo odobravali te mjere, a u Hrvatskoj nisu. Hrvatska je ovisna o Mađarskoj pa je to morala provesti, a priče o uroti pravoslavnog življa su izmišljene da se opravda pravi razlog.¹⁸⁰ No i u Hrvatskoj ima ljudi »koji svojim srbožderstvom samo skrivaju veliko magjaro-filstvo«.¹⁸¹

Vaso Bogdanov neopravdano je tvrdio da je Mažuranić »po nalogu Beča i Pešte« provodio u doba ustanka antisrpsku¹⁸² a »narodnjačka vlada« austro-filsku politiku progoneći Srbe opozicionare.¹⁸³ Jaroslav Šidak je dao najnoviju i dosad najobjektivniju ocjenu pakračkih događaja: »Iako je unutrašnjim po-

¹⁷⁵ Isto, 99 od 18. VIII. 1876.

¹⁷⁶ Isto, 100 od 20. VIII. 1876.

¹⁷⁷ Isto.

¹⁷⁸ Isto, 101 od 23. VIII. 1876.

¹⁷⁹ Isto, 99 od 18. VIII. 1876.

¹⁸⁰ Isto, 108 od 6. IX. 1876.

¹⁸¹ Isto, 108 od 8. IX. 1876.

¹⁸² Bogdanov, n. dj., 719.

¹⁸³ Isto, 74.

slovima u Hrvatskoj upravljao tada istaknuti srpski političar Jovan Živković, ipak su pod pritiskom iz Beča i Pešte, gdje su neke uglednije Srbe počeli progoniti zbog tobožnje veleizdaje, i u Hrvatskoj na osnovu različitih denuncijacija izvršene ponegdje premetačine i provedene sudske istrage, ali nekih procesa nije bilo.«¹⁸⁴

5. Rasprava o pograničnim incidentima i Folnegovićeve interpelacija o pravima Krune sv. Stjepana na Bosnu i Hercegovinu

Hrvatski je sabor još u nekoliko mahova raspravljao o događajima koji su bili u svezi s ustankom i okupacijom. 23. rujna 1876. govorio je zastupnik Stjepan Šašić o upadu turske vojske preko granice kod Starog Sela u Banskoj krajini. Pošto su prešli granicu, Turci su upali u selo, opljačkali ga i povukli se kad je naišao odred graničara. Šašić je za takve incidente okrivio austrijsku »turkofilsku orijentalnu politiku« kojoj je održanje Turske postala dogma. On je predložio da se car zauzme za »našu prekosavsku braću« koja se bore za slobodu i tako učini kraj bježanju u Hrvatsku. Narod koji je stekao naziv »predzidje kršćanstva« ne može mirno gledati na ono što se događa s onu stranu Une i Save. »Kad bi nam zabranilo — što nije istina — mrtvo slovo zakona, ili ičiji, nervozni šovinizam, govoriti o tih događajih u ovoj sabornici, izazvalo bi nas na gromki govor živo čuvstvo narodnje i silno osjećanje vječite pravde.«¹⁸⁵ Sabor je te riječi primio s odobravanjem, a to pokazuje da je bilo raspoloženje da se više pomaže ustanak, promijeni austrougarska vanjska politika i dopusti veće angažiranje Hrvatske u istočnim događajima.

Nakon Šašića govorio je Miškatović i predložio da se caru ne šalje posebna adresa za pomoć opljačkanom Starom Selu jer je turska provala kao i svaka druga nesreća pa nema razloga da Hrvatski sabor na pomoći posebno zahvaljuje. Drugi dio Šašićeva prijedloga odnosi se na istočno pitanje, a to je, prema Miškatoviću, »žica koja kad jekne, naći će odjeka u cijeloj zemlji pa i u ovom saboru.«¹⁸⁶ Dio prijedloga koji govori »o lojalnosti i spominje tople osjećaje za boreću se braću« značajan je pa preko njega ne može Sabor olako prijeći na dnevni red. Miškatović je mislio da caru treba izraziti zahvalnost samo za velikodušnost koju je pokazao prema bosanskim prebjecima u Austro-Ugarskoj. Za njih je iz državne blagajne koja »nije puna« dato vrlo mnogo, a to je još značajnije »kad na um uzmemo, kako o bjeguncih piše novinstvo njemačko

¹⁸⁴ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić: Povijest hrvatskog naroda 1860.—1914., Zagreb 1968, 95. O pakračkim događajima i Bogdanovljevoj osudi Šidak piše: »Neopravdanost ovih optužaba postaje očigledna kada se pažljivo i bez unaprijed stvorenih sudova pročitaju zapisnici onih saborskih sjednica na kojima se o tim slučajevima govorilo.« Nakon analize saborske rasprave i korespondencije Rački — Strossmayer Šidak u potpunosti odbacuje Bogdanovljeve tvrdnje i zaključke da »o svjesnom nastojanju Mažuranićeve vlade da se umjetno izazove hrvat-sko-srpski sukob i o nekim njenim "masovnim progonima i hapšenjima naročito srpskih opozicionara" ne može se govoriti« (Šidak, Ivan Mažuranić kao političar, 381.

¹⁸⁵ Saborski dnevnik... god. 1875.—8., 536.

¹⁸⁶ Isto, 536.

i magjarsko« i kako govore oni »koji pomažu označivati smjer politiki monarhije«. ¹⁸⁷

Nakon Miškatovića o ustanku u Bosni govorio je Ivan Kukuljević. On je najprije osudio česte turske upade preko granice, a zatim raspravljao o turskim nasiljima, o čemu najbolje svjedoči 50 000 prebjega. Nadalje, ističe kako su Hrvati tužnim srcem gledali stradanja bosanskih prebjega i nastojali pomoći koliko su mogli. »Mi Hrvati gledasmo s ponosom i radostnim srcem divna junačtva i slavna brojna djela naše braće u krvavoj borbi proti državi od 40 milionah stanovnikah, koja djela uzporediti bi se mogla u povjesti o najslavnijih djelih slavne Grčke, starog Rima i Amerike nove«. Hrvati su malen narod, okružen jačima, pa su morali šutjeti iako se baš njih najviše ticao pokret u susjednoj Turskoj jer su od njezina preobražaja očekivali »bolje duševno i materijalno stanje«. Kukuljević je rekao da su Hrvati očekivali da će narodi koji u »monarhiji veliku rieč vode, progovoriti prije nas, za nas, kao i za kršćanstvo, za čovječnost i civilizaciju na istoku, ali mi se prevarismo, i doživismo uprav protivno. Valja dakle da mi Hrvati sami progovorimo, jer imamo pravo i dužnost progovoriti u toj monarkiji, u kojoj nismo posljednji, koju branismo kroz mnogo vjekova od poplave turske«. Zamjerio je Austriji što nije uzela istočno pitanje u svoje ruke, a kad već to nije učinila, onda treba da Hrvati kažu što o tome misle, a to je da za »braću našu u Turskoj gojimo najtoplije simpatije, i da bi sav naš narod poput naših predjah listom ustao, da ga glas kraljeve bojne trublje pozove u borbu za kršćane i braću svoju«. ¹⁸⁸

Tijekom 1877. Hrvatski sabor nije raspravljao o bosanskom ustanku i istočnom pitanju. Interes za to pitanje opet je porastao 1878. nakon ruskih pobjeda i Sanstefanskog mira. Prvu je interpelaciju nakon Berlinskog kongresa podnio Fran Folnegović i rekao da je u Berlinu »krojen sud balkanskim narodima« pa su na njega pozvani svi narodi osim Hrvata kojih se istočno pitanje mnogo tiče. Zato on pita kome će pripasti Bosna i na »što smiera ovo prikupljanje silne vojske«, da li je to radi toga da se zadovolje »virtuelna prava krune sv. Stjepana«? ¹⁸⁹ Na interpelaciju je odmah odgovorio ban Mažuranić da mu nije poznato što će biti s Bosnom »jer to spada u djelokrug viših vlastih«. ¹⁹⁰ Ban je znao samo ono što je u novinama pisalo (!), a to i interpelant zna. To pokazuje da banu nisu bili poznati osnovni pravci vanjske politike.

Nakon toga Sabor nije raspravljao o istočnoj politici ni o Bosni i Hercegovini, jer je to pitanje već bilo riješeno austrougarskom okupacijom, ali je u adresi caru 15. listopada 1878. zatražio da se organizacija »malo-pomalo tako udesi da bi se s vremenom mogla pripojiti na ustroj Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovom državnompravnom odnošaju prema Kraljevini Ugarskoj«. ¹⁹¹ Na to je car opomenuo Sabor što je prekoračio svoja ovlaštenja, a Bosna i Hercegovina bile su uređene onako kako je vladajućim narodima bilo najbolje u prilog.

¹⁸⁷ Isto, 537.

¹⁸⁸ Isto, 537.—538.

¹⁸⁹ Isto, 1053.

¹⁹⁰ Isto, 1054.

¹⁹¹ Šidak, n. dj., 381.

IV. DRŽANJE BANA MAŽURANIĆA PREMA USTANKU

1. Ocjena Mažuranićeva stajališta u dosadašnjoj povijesnoj literaturi

O Mažuranićevu političkom radu pisalo je nekoliko pisaca, ali se oni razilaze u prosudbi njegove uloge. Jedno od interesantnijih, ali kontroverznih razdoblja njegova političkog djelovanja jest vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka i istočne krize. Stariji radovi nisu iscrpnije raščlanili položaj Hrvatske i Mažuranića kao bana niti su proučavali izvornu građu, nego su se uglavnom temeljili na političkim procjenama.

Ferdo Šišić prvi je naglasio u kakvom se političkom procijepu našao ban Mažuranić »kad su 1876, u povodu srpskih buna u Bosni i Hercegovini, Srbija i Crna Gora objavile Turskoj rat sa ciljem da ove zemlje oslobode«, a bečki dvor i ministar Andrassy nastojali da spriječe širenje Srbije i Crne Gore, pa je Mažuranić tada primio »iz Beča i Pešte naređenje da stane na put 'veleizdajničkoj' akciji Srba u Hrvatskoj i Slavoniji«. ¹⁹²

Vladimir Ćorović ustvrdio je da je »sa Mažuranićem počeo hrvatski kurs i osetno potiskivanje Srba u Hrvatskoj«, ¹⁹³ a Vaso Čubrilović piše kako je »držanje bana Mažuranića u to doba oduzelo mnogo od njegove stare popularnosti« ¹⁹⁴ jer nije imao smjelosti da zagazi u borbu s Mađarima. ¹⁹⁵ Vaso Bogdanov iznio je najnepovoljniji sud o Mažuraniću kao političaru i banu, a jednako i o njegovu držanju prema bosanskom ustanku. Kao Ćorović i Čubrilović, i on govori o protusrpskom kursu u Hrvatskoj i piše: »Antinacionalnost (i protuhrvatstvo i protusrpstvo) vladine Narodne stranke pod Mažuranićevim banovanjem drastično je došla do izražaja u njenu držanju prema pomaganju bosansko-hercegovačkih ustanika.« ¹⁹⁶ Kao dokaz toj tvrdnji Bogdanov citira banov odgovor na već spomenutu Mikančevu interpelaciju o novčanoj pomoći ustanicima u svoti od 100 000 forinti, jer je on tada odbio interpelaciju s obrazloženjem da to spada na »izvanjsku politiku«. ¹⁹⁷ Prema Bogdanovu, takvo držanje nije slučajno jer su ga i ban i vlada imali sve do kraja ustanka. Treba naglasiti da je na kraju Bogdanov ipak nešto ublažio svoje oštro i nedokumentirano stajalište i rekao da Mažuranić nije po svojoj volji progonio Srbe i bio protiv ustanka jer je u početku očitovao svoje »probosanske i antitursko stanovništvo« ¹⁹⁸ i »tolerirao pružanje obilate pomoći bosanskim ustanicima sa teritorija Hrvatske. Ali kada su oni gore odlučili da se ustanak ima ugušiti, i Mažuranić je zauzeo neprijateljsko držanje prema njemu«. Zatim Bogdanov ističe da progoni Srba-opozicionara nisu imali ništa zajedničko sa stvarnim hrvatsko-srpskim nacionalnim sukobom jer je »jedan od najzdušnijih nosilaca te politike bio Srbin Jovan Živković (tada podban), a da su na srpskoj i ustaničkoj strani

¹⁹² F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, III. izdanje, Zagreb 1962., 458.

¹⁹³ V. Ćorović, Istorija Jugoslavije, Beograd 1933, 530.

¹⁹⁴ Čubrilović, n. dj., 416.

¹⁹⁵ Isto, 412.

¹⁹⁶ Bogdanov, n. dj., 687.

¹⁹⁷ Isto, 688.

¹⁹⁸ Isto.

bili najbolji tadašnji hrvatski rodoljubi na čelu s Milanom Makancem i Franjom Račkim. Protiv Mažuranićeve antisrpske politike bio je i Strossmayer«. ¹⁹⁹

Jaroslav Šidak u svojim radovima potpuno odbacuje oštre i kontradiktorne stavove Vase Bogdanova i piše da je Mažuranić, kao i sva hrvatska javnost, osim Ante Starčevića, bila svojim osjećajem uz ustanike. »Ukoliko je držanje Beča prema ustanku postajalo nesklonije, utoliko je Mažuranić kao ban sve više dolazio u sukob sa svojim osjećajima«. ²⁰⁰ Mažuranić je ustanak pratio sa simpatijama, ali je kralj od njega osobno zahtijevao da »u Saboru spriječi zauzimanje nekog stanovišta u prilog ustanicima«, jer je inače prijetila opasnost da će Sabor biti raspušten. ²⁰¹

Mišljenje V. Čorovića i V. Čubriloovića da je u Hrvatskoj zavladao protusrpski kurs za Mažuranića nije ispravno jer su u to doba svi srpski političari bili u Narodnoj stranci, bili su zastupnici u Saboru, a unutrašnjom politikom upravljao je Srbin Jovan Živković. Bilo je nacionalnih ekstremista s jedne i s druge strane, ali je većina u Saboru i vladi ipak istupala složno osim u pitanju utjecaja crkve na škole, prilikom donošenja novog zakona o školstvu 1874. i djelomično u vrijeme pakračke afere. Navedeni su autori uvođenje novog zakona o pučkim školama, koji je bio jednak za obje vjere, protumačili kao potiskivanje Srba. Slično je bilo sa zatvaranjem nekolicine političara u Pakracu, Bjelovaru i Osijeku. Misao Vase Čubriloovića o nekakvoj borbi s Mađarima u vrijeme dualizma i trocarskog saveza bila bi ravna rakovičkoj buni, a to bi, vjerojatno, bio potpun slom hrvatske autonomije i državnosti.

2. Rad na rješavanju bosansko-hercegovačkog pitanja uoči ustanka

Još 1873. Strossmayer je pisao Račkom da mu dolaze u pohode Mažuranić i Jovan Živković i da će Mažuranić uskoro postati ban. Rački je odmah odgovorio i savjetovao biskupa da im predloži da »učine za zemlju, što mogu«, da se prema opoziciji »politički vladaju«, da uklone »mađaronske življe« i da osnovni program vlade bude »crpsti za zemlju i narod čim veću korist iz sadanjega položaja, te krijepiti i jačati ih za buduće događaje«. ²⁰² To što je Rački napisao uoči Mažuranićeve stupanja na bansku stolicu postalo je značajka ne samo Mažuranićeve banovanja, nego i njegova političkog rada uopće. Mažuranić je neobično cijenio Račkog, oni su imali određenih sličnosti u političkim pitanjima, pa je ban namjeravao Račkoga postaviti ministrom za bogoštovlje i nastavu, ²⁰³ ali su i to, kao i postavljanje za biskupa, onemogućivali neprijatelji Strossmayera i Račkog.

Što se tiče Strossmayera i Mažuranića, možemo reći da su razlike među njima bile mnogo izrazitije nego sličnosti, otud i vrlo oštre i nepovoljne ocjene Mažuranića u biskupovoj korespondenciji. Kad je 1874. ban htio dati ostavku,

¹⁹⁹ Isto, 689.

²⁰⁰ Šidak, n. dj., 380.

²⁰¹ Šidak i dr., Povijest hrvatskog naroda, 93. Usp. o tome D. Pavličević, Ivan Mažuranić kao političar, *Dometi IX.*, Rijeka 1971.

²⁰² U pismu Strossmayeru 9. srpnja 1873. (Šišić, KORS I., 227.—228.).

²⁰³ Isto, 258.

Strossmayer je to nazvao »manifestacijom energije i mudrosti«, ali je na kraju zaključio da Mažuranić »ne ima te energije da se časti banske odrekne. On će se dati nagovoriti, da ostane. Za to mlitavci imaju uvijek dost razloga«. ²⁰⁴ Budući da ću se i dalje u tekstu koristiti, uz ostalo, najviše pismima Račkoga i Strossmayera, upozorio sam na sličnost i razlike u shvaćanjima i temperamentu te trojice, tada najistaknutijih hrvatskih političara.

Oni su prije ustanka zajednički radili da se odupru Mađarima koji su htjeli bosanske klerike premjestiti iz Đakova u Ostrogon u Mađarskoj i tako ih istrgnuti ispod direktnog Strossmayerova utjecaja. ²⁰⁵ Taj pokušaj imao je političku pozadinu jer se baš preko klerika, budućih franjevac u Bosni i Hercegovini, mogao izvršiti najveći utjecaj na katoličko stanovništvo tih pokrajina. Ne zna se koliko je taj događaj u svezi s namjeravanom okupacijom, ali je, svakako, išao za jačanjem političkog utjecaja i prestiža habsburške monarhije u Bosni. Rački je malo vjerovao u »mlitavu« politiku hrvatske vlade, ²⁰⁶ ali je ipak nastojao nešto učiniti za »Bošnjake« i u Saboru. ²⁰⁷ Od svih tih pokušaja nije bilo ništa, pa su bosanski bogoslovi ipak morali preseliti u Ugarsku.

Još su 1875. Strossmayer, Rački i Mažuranić surađivali u mnogim političkim akcijama, a jedna od najpoznatijih bila je podjela Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske, odnosno Austro-Ugarske. To je bio dogovor između Milutina Garašanina, Antonija Oreškovića i Strossmayera, kojim se bavila i austrijska diplomacija jer je time nastojala pridobiti Srbiju i otrgnuti je od Rusije. Strossmayer i Rački htjeli su da i bana upoznaju s tim, a on bi o tom obavijestio Beč jer se i u »dinastičkih krugovih zaista o tomu misli i radi«. Trebalo bi da ban reče caru da i u Hrvatskoj ima »ljudi zamašnoga upliva, koji bi u tom pravcu rado dinastičke interese i želje, odgovarajuće željam i interesom hrvatskoga naroda, podupirali, ali je nužno znati, što o tomu uzvišena dinastija misli i želi. Ban bi naravni posrednik bio među dinastijom i onimi muževi, koji nešto u tom u pravcu učiniti mogu. Ja opetujem (Strossmayer — D. P.), meni se čini, da bi se ovo (svijetlome) banu moglo pripočiti i da bi ban po svom položaju mogao o tomu Nj. Veličanstvo obavijestiti, da saznade, što je volja i namjera Nj. Veličanstva. Nije li volja Nj. Veličanstva da se u tom obziru što god učini i radi, onda treba prepustiti, da stvari naravnim svojim pravcem teku«. ²⁰⁸

Čim je dobio biskupovo pismo, Rački je otišao banu a zatim je obavijestio Strossmayera o banovoj izjavi u Pešti: ²⁰⁹ »Bivši prije 8 dana u Pešti, našao sam Mađžare izvanredno zabrinute i uplašene. Ja sam rekao vladinim ljudem, da u Hrvatskoj, počam od bana pa do posljednjeg seljaka, sve želi uspjeh ustašem, i dodao: mislim da bi to isto trebalo biti i u Ugarskoj. Našto oni: »Ovdje je baš protivno; mi smo da se Turska uzdrži. Ban: čudim se, pokle nam je poznato, da su Turci srušili Ugarsku i oslabili Hrvatsku, i da oni zastupaju načelo protivno evropskoj prosvjeti. Ban je dakako sve to znao, ali htjeo ih je iskušati. Veli, da su Mađžari pripravnici na sve represalije, ako bi se kod

²⁰⁴ U pismu Račkom 7. kolovoza 1874. (Šišić, KORS I., 315.).

²⁰⁵ Strossmayer u pismu Račkom 20. travnja 1875. (Šišić, KORS I., 348.).

²⁰⁶ Rački u pismu Strossmayeru 23. travnja 1875. (Šišić, KORS I., 349.).

²⁰⁷ Rački u pismu Strossmayeru 24. svibnja 1875. (Šišić, KORS I., 354.).

²⁰⁸ Strossmayer u pismu Račkom 22. kolovoza 1875. (Šišić, KORS I., 372.).

²⁰⁹ Rački u pismu Strossmayeru 27. kolovoza 1875. (Šišić, KORS I., 374.).

nas mir poremetio. Onda pođe u Beč k Caru. Ovaj je odobrio, što je dopustio sabiranje novaca za Hercegovce i Bošnjake, koji bi k nama pribjegli, ali reče: »Ja sam vezan za neutralnost²¹⁰ i ne smijem dopustiti, da se ona u monarkiji vrijeđa. Ban reče, da se čudi, pošto takova neutralnost ne odgovara ni tradicijama, ni interesom monarkije. Ban veli, da je opazio, da Caru nije po čudi, što su mu ruke vezane, ali ne usuđuje se proti tomu išta raditi. Opazio je nadalje, da ni u Pešti ni u Beču nebi trpili, da se Srbija poveća.«²¹¹ Iz navedenog teksta doznajemo vrlo mnogo o Mažuraniću banu i čovjeku. On je u Ugarskoj, gdje su svi bili protiv ustanka, istakao da je njegov pristaša kao i čitava hrvatska javnost, da bi trebalo da to prihvate i Mađari, za koje kaže da su pripravnici na represalije ako bi se buna proširila na Hrvatsku. Baš ta činjenica da su Mađari pripravnici na represalije navodila ga je na oprez i promišljenost. Zatim doznajemo da je Mažuranić, i ne pitajući Beč, dopustio da se skupljaju prilozima za pobjegu, pa je čak i kralju prigovorio što se Monarhija drži tako pasivno. Uočio je također da je Franji Josipu krivo što je vezan trocarskim ugovorom o neutralnosti. Isto tako je Mažuranić doznao da ni u Beču ni u Pešti ne bi dopustili proširenje i bilo kakvo jačanje Kneževine Srbije, zbog toga nije inzistirao na prijedlogu da se Bosna podijeli između Srbije i habsburške monarhije, ali je očekivao da će se situacija promijeniti nabolje, pa će, kad bude »hora«, o tome razgovarati s carem. Međutim, prilike se nisu mijenjale nabolje, nego nagore, i ban više nije imao prilike govoriti s kraljem o tom prijedlogu.

3. Mažuranić nije bio protiv ustanka

Kad je ustanak počeo, vlastodršci u Monarhiji predlagali su blagonaklonost prema ustanicima, pa su Mažuranić i general Mollinary dobivali upute da toleriraju indirektno akcije, no »ne bi smjeli trpiti, da se čete javno kupe i da kano takove prelaze preko granice. Ali zažmirili bi oči, što se izvodi potajno i bez buke. Ovdje se već tako radi. Novci sakupljeni troše se na puške i džebanu. Ovih dana otišla su dvojica u Beč u to ime. Poklanjaju se puške i šalju u Bosnu. Božić²¹² je onamo poslan. Otišlo i nekoliko oficira krajiških.«²¹³ Sve te akcije izvode se sa znanjem hrvatske vlade i bana, a organizatori su svega prvaci Narodne stranke i uredništvo »Obzora«, među njima ljudi bliski Strossmayeru i Račkom, pa sve to govori da ban nije bio neprijatelj, nego naprotiv veliki prijatelj ustanka i uopće borbe za slobodu. O tome svjedoči još jedno pismo Franje Račkog Strossmayeru u kojem piše o razgovoru Josipa Miškatovića s ruskim poslanikom Novikovim. Novikov je pitao Miškatovića kako ban gleda na ustanak, a ovaj je odgovorio: »Kano Mažuranić onako kano i ostali Hrvati i Slaveni, a kano ban nikako, jer ne ima nikakova upliva.«²¹⁴ U toj izjavi krije se ona misao koju ćemo naći i u Milana Makanca, a to je da postoje

²¹⁰ Misli se na trocarski ugovor između Austro-Ugarske, Njemačke i Rusije kojim je 1872. odlučeno da se na istoku održi status quo.

²¹¹ Rački u pismu Strossmayeru, isto kao bilješka 209.

²¹² Klement Božić (1841.—1893.), novinar, dopisnik Obzora i činovnik austro-ugarskog poslanstva u Sarajevu.

²¹³ Rački u pismu Strossmayeru, V. bilj. 209.

²¹⁴ Rački u pismu Strossmayeru 23. veljače 1877. (Šišić, KORS II., 91.).

dva stanovišta prema ustanku: službeno i neslužbeno, pa prema tome postoje i dva Mažuranića, i to jedan kao ban nagodbene Hrvatske i drugi kao rodoljub.

Iako je Strossmayer bio protiv popustljivosti tadašnje vlade prema Mađarima, ipak javno nije ništa posebno poduzeo da se prilike promijene. Držao je da bi bilo »probitačnije za naš narod povući se listom u opoziciju, nego u trulosti i nemarnosti čamiti.«²¹⁵ On je čak uspoređivao Mažuranićevu i Rauchovu vladavinu i napisao prilično oštro da Mađari ne bi nikad pod Rauchom radili ono što su radili pod Mažuranićem.²¹⁶ Treba naglasiti da Strossmayerovo oštro pero nije štedjelo ni druge suvremenike, pa je za Starčevića napisao da je »prava budala koja nam kvari mladež«;²¹⁷ za Martića da je nevaljalac i podmitljivac koji je zaslužio konopac,²¹⁸ a za nadbiskupa Mihalovića da je »laža i šegavac« koji ljude vuče za nos.²¹⁹

Pisma koja su nedavno otkrivena u Državnoj knjižnici u Moskvi bacaju nešto više svjetla na djelatnost bana Mažuranića u doba istočne krize. Pisao ih je Ivan Kukuljević ruskom slavenofilu N. A. Popovu 1877. Njihov sadržaj nesumnjivo govori da je još u to doba ban tajno pomagao ustanak i putem povjerljivih ljudi iz državne uprave dijelio novac dobiven iz Moskve. O tom Kukuljević piše: »Poslane novce za stradalnike, što su pribjegli ovamo, primio sam i poslao namiru vrhu primitka veletrgovcu Effrusiju et comp. u Beč. Kako da se ovi novci razdiele stupih u sporazumlienje sa više gospode i sa našim Banom koji mi daje savjet da se javno ne kaže otkud je došla pomoć, i da se po mogućnosti kroz županstva stradajući nadare, jer će ovako najsigurnije do pomoći doći. U Krajini bivšoj vojničkoj dielit će se kroz pouzdane ljude.«²²⁰ U drugom pismu Kukuljević je izvijestio Popova da je razdijelio pomoć »ponajviše putem javne uprave, to jest, kroz zemaljsku vladu, kroz General-komandu za Krajinu i kroz podžupaniju, i to zato, jer su se do sada kroz privatne ljude zgađale mnoge zloporabe. Osim novacah, pribavljeno je za siromake bjegunce i platna i gunjacah, što najbolje trebaju [. . .].« Dato je »i na podporu školah, zavedenih pod nadzorom ponajviše pravoslavnih svećenikah, za sirote bosanske, koja je ostala ili sasvim bez roditeljah ili roditeljah veoma siromašnih.«²²¹

O podjeli tih novaca našlo se vijesti i u tisku,²²² a također u pismima koja je Kukuljević dobivao od pojedinih državnih činovnika. Sačuvala su se i dva pisma požeškog velikog župana Ivana Vardiana Kukuljeviću u kojima mu javlja da je primio novac za sirotište u Požegi,²²³ koje je pregledao Kukuljevićev sin i moli da mu još nešto pošalje: »Imajte ljubav obratiti se na one, koji su darovali ono 1 000 for., što ih izvoliste poslati, predstavite im stvar u pravom

²¹⁵ Strossmayer u pismu Račkom 9. svibnja 1877. (Šišić, KORS II., 176.).

²¹⁶ Isto.

²¹⁷ Strossmayer u pismu Račkom 11. ožujka 1879. (Šišić, KORS II., 205.).

²¹⁸ Strossmayer u pismu Račkom 9. srpnja 1876. (Šišić, KORS II., 35.).

²¹⁹ Strossmayer u pismu Račkom 25. prosinca 1875. (Šišić, KORS I., 389.).

²²⁰ I. Očak, Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX. stoljeća, *Historijski zbornik XIX.—XX.* 1966./67., 374. Usp. o tome: J. Šidak, Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskog, *Radovi* 2, 1973, 101.

²²¹ Isto, 375.—376.

²²² *Obzor* 259 od 2. XI. 1877.

²²³ F. Potrebica, Dva pisma Ivana Vardiana upućena 1878. Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom o izdržavanju učiteljskog tečaja bos. pribjeglica u Požegi, *Traženja* I, Slav. Požega 1969., 67.

obliku, pa ja se nadam da oni neće zapustiti takovo plemenito poduzeće radi tričavih 500 for.«²²⁴

Hrvatsko novinstvo iz toga doba nije mnogo pisalo o držanju bana Mažuranića prema ustanku, što je i razumljivo jer je većina stvari bila tajne prirode, a i ono što se znalo nije objavljivano da se ne oteža ionako težak položaj nagodbenog bana koji je bio ukliješten između Beča, Pešte i vlastite savjesti. Ponegdje se može naći kraći komentar ili vijest o banu Mažuraniću, najčešće u opozicijskom »Primorcu«. Uspoređivali su ga s Jelačićem i njegovom oštrom politikom prema Mađarima pa su zaključivali da je Mažuranić mlak i neodlučan. U jednom takvom članku rečeno je da je s Jelačićem umrlo i hrvatsko banstvo. »Obzor« je, braneći bana Mažuranića, odgovorio da je to zbog toga što on ne sedla konja šarca, »jer je nebog sjeo u nagodbene kupke, ter se pari i duši u nagodbi 'horvacko-vugerskoj'. Da je mjesto Mažuranića Jelačić, da li bi i on trgnuo sablju protiv Turčina uz nos Austriji, Rusiji i Njemačkoj?«²²⁵ Te riječi najbolje govore u kojem se položaju Mažuranić u to doba našao, pa je zato on rekao da »sabor nebi mudro radio, kad bi se u vrućici današnje situacije na istoku zanio u svojem radu preko granica, koje zakon njegovu djelokrugu poteže«.²²⁶ Ne samo u Saboru, nego i u vladi i osobnim nastupima nastojao je Mažuranić pokazati umjerenost. Nije se rado izjašnjavao, a ponekad je bio čak neutralan, npr. u doba kad je Sabor predlagao oštru interpelaciju zbog turskih upada na hrvatsko zemljište i pljačke u Starom Selu.²²⁷ Neki misle da je to radio radi toga da bi sačuvao položaj. Ja mislim da su bliži istini oni²²⁸ koji kažu da je Mažuranić nastojao sačuvati hrvatsku autonomiju, a položaj je čuvao samo dotle dok je vjerovao da držeći bansku čast može koristiti Hrvatskoj. Čim je osjetio da je nepotreban i da više ne može služiti, sâm se zahvalio na dužnosti. Sve što je dosad izneseno pokazuje da su bili netočni zaključci Bogdanova, Čubrilovića i Čorovića o Mažuraniću kao neprijatelju ustanka i Srba, a potvrđuje zaključak J. Šidaka da je on, kao i sva hrvatska javnost, sa simpatijama pratio ustanak.²²⁹

I ne samo da ga je pratio sa simpatijama, nego je nastojao da ga kao ban što manje ometa, unatoč naložima iz Beča i Pešte, a kao građanin da ga »tajno« pomaže. Bili su mu poznati gotovo svi planovi i akcije Račkoga, Strossmayera, Kukuljevića, Guteše, Mankanca, Miškatovića, Mrazovića, Mazzure i drugih pomagača i dobrotvora bosansko-hercegovačke raje. Znao je i za veze s ruskim slavenofilima, službenom Srbijom i Crnom Gorom, za tajne pošiljke oružja, novca i drugo. Osobno je pomagao ustanak i prebjege,²³⁰ a njegova je supruga radila s nekim poznatim Zagrepčankama u »gospojinskom« odboru za pomoć koji je djelovao u Zagrebu. Zbog svega toga zamjerio se peštanskim vlastodršcima i bečkim generalima, a napadalo ga je i novinstvo u habsburškoj monarhiji i izvan nje jer su ga jedni držali odviše hrvatski i slavenski orijentiranim, a drugi su mu baš to osporavali.

²²⁴ Isto.

²²⁵ *Obzor* 85 od 13. IV. 1876.

²²⁶ *Obzor* 154 od 8. VII. 1876.

²²⁷ *Obzor* 189 od 20. VIII. 1876.

²²⁸ Usp. o tome A. Barac, Mažuranić, Zagreb 1945. i M. Cihlar-Nehajev, O Ivanu Mažuraniću, kancelaru i banu, *Hrvatska revija* 1930.

²²⁹ Šidak i dr., n. dj., 93.

²³⁰ Vidi bilješku 419.

V. STROSSMAYER I RAČKI PREMA USTANKU I ISTOČNOJ KRIZI

1. Izuzetno značenje Bosne i Hercegovine

O držanju Josipa Jurja Strossmayera i Franje Račkog prema bosansko-hercegovačkom ustanku prvi je pisao Milan Prelog²³¹ prigodom izlaska druge knjige Korespondencije Rački—Strossmayer, koju je uredio Ferdo Šišić.²³² Prelog je istakao da su Strossmayer i Rački ne samo budno pratili što se događa u Bosni i Hercegovini, nego su djelotvorno istupali u korist ustanika i što povoljnijeg rješenja istočnog pitanja. U tom se osobito isticao biskup Strossmayer koga su u Evropi neobično cijenili.²³³ Bio je u prijateljskim odnosima s mnogim utjecajnim ljudima, npr. s ruskom kneginjom Trubeckom i njezinim posredstvom s Thiersom, engleskim političarom Gladstoneom i još nekima. Prelog je uočio razlike koje su postojale između Strossmayera i Račkog kad se radilo o Rusiji. Strossmayer je držao da je ruska politika u istočnom pitanju plitka i površna, a Rački je bio oduševljen Rusijom, osobito držanjem slavofilu, pisanjem ruskih novina i potporom javnosti. Međutim, biskup je bio više u pravu jer ruska javnost i neslužbena Rusija nisu, na žalost, odražavale mišljenje i »raspoloženje oficijelne Rusije«.²³⁴ No unatoč tomu Strossmayer je zamjerio papi Piju IX. kad je osudio pravoslavnu Rusiju i njezinu politiku u istočnom pitanju. Strossmayer je vjerovao u bolju budućnost slavenskih naroda pa je čak i papi otvoreno rekao da je slavenski narod (genus slavica) pozvan na velike zadaće i sada i u budućnosti.²³⁵

Drugi članak o Strossmayeru i Račkom u doba bosansko-hercegovačkog ustanka napisao je Viktor Novak.²³⁶ On je nešto opširnije govorio o biskupovoj suradnji s knezom Milanom i službenom Srbijom ljeti 1875. Kad je izbio ustanak u Hercegovini, a zatim i u Bosni, neki su političari nastojali da dođe do jačeg povezivanja srpskih i hrvatskih političkih stranaka i pojedinaca. Htjeli su stvoriti zajednički program za pomaganje ustanka i oslobođenje Bosne i Hercegovine. Glavni posrednik između kneza i biskupa bio je Hrvat Antonije Orešković, bivši austrijski, a tada srpski časnik i političar. O tim razgovorima i kombinacijama govore Strossmayerova pisma Račkom i pismo Isi Kršnjavom,²³⁷ koje je Novak tom prilikom prvi put objavio. Iz pisma se vidi da je biskup bio zainteresiran da do susreta s knezom što prije dođe pa je kao izliku uzeo vizitaciju svoje biskupije s posjetom Žemunu i Beogradu. Iako je bio vrlo oprezan da ne naškodi knezu Milanu, jer nije poznao političke prilike u Srbiji, Strossmayer je nastojao što prije poći u Beograd na razgovore, dok

²³¹ M. Prelog, Strossmayer i Rački prema bosansko-hercegovačkom ustanku i okupaciji, *Riječ*, Zagreb 1930., br. 38., 39. i 40.

²³² F. Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer I.—IV., Zagreb 1928.—1931.

²³³ Strossmayer se osobito istakao na rimskom koncilu 1869.—1870. gdje se raspravljalo o nepogrešivosti pape.

²³⁴ Prelog, n. dj., 39.

²³⁵ Isto, 40.

²³⁶ V. Novak, Strossmayer i Rački na početku i kraju hercegovačkog i bosanskog ustanka, *Politika* 9034, XXX., 1933.

²³⁷ Izidor Kršnjavi (1845.—1927.) slikar, profesor povijesti umjetnosti, političar i predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu od 1901. U to vrijeme Strossmayerov prijatelj i savjetnik za umjetnička pitanja.

je Rački bio protiv toga susreta jer je odmah uočio Milanov »kunktatorski stav«. ²³⁸ Strossmayer ipak nije otišao u Beograd, pa su Orešković i Milutin Garašanin došli u Đakovo i tu se sa Strossmayerom dogovorili o podjeli Bosne i Hercegovine između Srbije, Crne Gore i Hrvatske, odnosno Austro-Ugarske. Zaključili su da o tom izvijeste bana Mažuranića i da zatraže naklonost Austro-Ugarske. Novak piše da je taj pokušaj suradnje odmah bio dojavljen Beču i Pešti, pa su »Mađari stali da okrivljuju Strossmayera zbog ustanka, a to su jednako činili i Turci«. ²³⁹ Biskupa je to pokolebalo pa nije išao na vizitaciju i sastanak s knezom Milanom u Beograd. Tu odluku izazvala je sasvim nejasna i neodlučna politika kneza Milana i njegovih suradnika. Unatoč tome, ističe Novak, Strossmayer je u doba srpsko-turskog rata branio srpske interese, tražio da se osigura Bosni autonomija u okviru Srbije, da se Srbija proširi na jug itd. U pismu Gladstoneu biskup je rekao: »Moj plemeniti prijatelju, imam da vam preporučim Srbe i Crnogorce.« ²⁴⁰ Jednako je preporučivao hrabre Crnogorce i Bosance koji su pripadali njegovoj dijecezi: »Ja sam po zakonu episkop Bosne i prema tomu sam u neku ruku bogom određeni branilac Bosne i Hercegovine. Kako bih srećan bio kada bi bilo moguće da dobijem ma kako skromno mjesto na kongresu da bih zastupao interese ovog vrlo zaslužnog, ali tako mnogo zanemarenog naroda.« ²⁴¹

I drugi su istraživači isticali da su Strossmayer i Rački s razumijevanjem pratili ustanak i pomagali ga materijalno i politički. Tako npr. Vaso Čubrilović piše da oni ne promatraju bosansko-hercegovačko pitanje »sa usko hrvatskog gledišta kao veliki deo njihovih suplemenika. Ono je za njih samo jedan deo celokupnog južnoslovenskog pitanja i ima se tako i rešavati«. ²⁴²

Strossmayer i Rački su od početka do kraja života i političke karijere radili neumorno i dosljedno na ostvarenju ideje jedinstva svih južnoslovenskih naroda pa su održavali prijateljske veze s većinom poznatijih slavenskih i neslavenskih političara i znanstvenika. Sve njihove akcije od osnivanja Jugoslavenske akademije, Zagrebačkog sveučilišta, Umjetničke galerije, pomaganja pojedinaca i kulturno-političkih manifestacija išle su za tim ciljem. Radovi Franje Račkog znanstvena su podloga tadašnjeg jugoslovenstva, a njegov interes za druge krajeve osim Hrvatske samo to potvrđuje. Nije bilo slučajno ni to što su obojica poklanjali posebnu pažnju Bosni i Hercegovini jer je u Đakovu bila bosanska bogoslovija. Strossmayer je kao biskup jako utjecao na bosanske franjevence, dok je Franjo Rački pisao o prošlosti Bosne i Hercegovine obradivši, među ostalima, problem crkve bosanske. Čim je sjeo na biskupsku stolicu, Strossmayer je zatražio od franjevacu da »pomažu dizanje jednog ustanka u svom zavičaju«, ²⁴³ a prema nekim neprovjerenim vijestima, biskup je i oružje slao u Bosnu. ²⁴⁴ U Zagrebu je u doba biskupove suradnje s knezom Mihajlom osnovan glavni odbor za oslobođenje s pododborima u Vojnoj krajini i Dalma-

²³⁸ Novak, n. dj.

²³⁹ Isto.

²⁴⁰ Isto.

²⁴¹ Isto.

²⁴² Čubrilović, n. dj., 417.

²⁴³ Isto, 408.

²⁴⁴ O tom Čubrilović piše: »Strossmayer je imao po Bosni i svoje ljude, preko kojih je agitovao, spremao ustanak pa i oružje slao zbog toga u Bosnu« (n. dj. 408).

ciji.²⁴⁵ Strossmayer je u jednoj čestitki zaželio Mihajlu da postane i srpski i hrvatski kralj. To je pismo kasnije došlo u ruke Andrásyju i poslužilo mu kao razlog da onemogući imenovanje Strossmayera za nadbiskupa.²⁴⁶ Nakon Mihajlove smrti nastao je velik zastoj u tim nastojanjima zbog držanja Rusije, ali i zbog držanja i »kukavštine biogradske regencije«.²⁴⁷ Strossmayer je, unatoč zastoj, i dalje vjerovao da nije sve uzaludno i da jedanput mora doći vrijeme ujedinjenja baš kao što je to došlo u Italiji i Njemačkoj: »Ova ideja, koja je pobjedu stekla kod romanskih naroda, a sada ju kod Germana slavi, ne će valjda kod drugih poraza pretrpjeti.«²⁴⁸

Rački u jesen 1870. piše da će uskoro nakon francusko-pruskog rata i Rusija »zametnuti istočno pitanje« koje se, vjeruje, »ne može riješiti na štetu Jugoslavenstva«.²⁴⁹ U to doba u habsburškoj monarhiji mnogo se raspravljalo o federalizmu. Česi, Poljaci i Slovenci napustili su Carevinsko vijeće, a Mađari su pokušavali uspostaviti bolje odnose s Hrvatima. Bečke novine su 1871. optuživale Strossmayera i Račkog da se dogovaraju sa slovenskim i češkim prvacima i pripremaju federalizam,²⁵⁰ ali je to Rački nazvao budalaštinom bečkih centralista. Rakovičku bunu koja je tada izbila Rački je okvalificirao kao »ludoriju tzv. Stranke prava«, jer su njezine vođe navodno pisale da će kad osvoje Zagreb smaknuti tridesetoricu hrvatskih političara a među njima Račkog, Mažuranića, Mrazovića i druge. Zato ih je Rački u jednom pismu nazvao »petrolejcima uzgojenim mađžaronskom vladom«.²⁵¹

Od 1871. do 1875. Strossmayer i Rački raspravljali su u svojim pismima uglavnom o unutrašnjopolitičkim pitanjima i odnosima s Mađarima pa iz tog vremena nemamo nekih važnijih podataka. Da su budno pratili sve što se događalo na Istoku i u Monarhiji, pokazuje činjenica da su osudili novoosnovano društvo sv. Ćirila i Metoda (1874.) kao mađarski politički posao. Društvo je trebalo raditi na pomaganju katoličanstva u istočnim zemljama, ali je Rački odmah naglasio da je to politički promašaj jer se iza toga krila želja za aneksijom. Za predsjednika Društva postavljen je poznati mađaron, zagrebački nadbiskup Mihalović, što je Rački prozreo kao »mađarsku agitaciju za aneksiju Bosne«.²⁵²

Strossmayer se nije odrekao svoje politike prema Bosni pa je nastojao iskoristiti svaku priliku da nešto u tom smjeru učini. Kada se potkraj travnja 1874. sastao s nadvojvodom Albrechtom u Osijeku, rekao mu je kako treba »da Bosnu dobijemo«.²⁵³ Uoči ustanka imao je tešku borbu s mađarskim vlastima koje su nastojale da bosansko sjemenište presele u Ugarsku²⁵⁴ i tim prekinu

²⁴⁵ Čubrilović, n. dj., 408.

²⁴⁶ O tome piše Rački Strossmayeru 3. srpnja 1870. i kaže da je Andrassy izjavio da ne može predložiti Strossmayera za nadbiskupa jer mu je poslije smrti kneza Mihajla došlo u ruke pismo u kojem biskup čestita knezu Mihajlu i želi da »postane kraljem srpskim i hrvatskim« (Šišić, KORS I., 104.).

²⁴⁷ Rački u pismu Strossmayeru 31. kolovoza 1870. (Šišić, KORS I., 111.).

²⁴⁸ Rački u pismu Strossmayeru 12. kolovoza 1870. (Šišić, KORS I., 110.).

²⁴⁹ Rački u pismu Strossmayeru 23. studenog 1870. (Šišić, KORS I., 123.).

²⁵⁰ Rački u pismu Strossmayeru 17. ožujka 1871. (Šišić, KORS I., 131.).

²⁵¹ U pismu Strossmayeru 16. listopada 1871. (Šišić, KORS I., 146.).

²⁵² U pismu Strossmayeru 14. siječnja 1874. (Šišić, KORS I., 277.).

²⁵³ Strossmayer u pismu Račkom 3. svibnja 1874. (Šišić, KORS I., 302.).

²⁵⁴ Vidi poglavlje o Mažuraniću.

utjecaj na bosanske franjevce te da ih vežu za mađarsku politiku koju je u to doba uspješno vodio grof Andrásy. Zato je Strossmayer rekao da se taj pokušaj osniva poglavito na »političkih težnjah«,²⁵⁵ stoga se »nepravdi i sramoti, koju nam nanijeti kane Mađari, oprijeti moramo«. ²⁵⁶ On se do posljednjeg trenutka odupirao tim mađarskim nastojanjima i tražio pomoć od nadbiskupa, bana i pape, ali sve je bilo uzalud. Rački mu je odmah javio da se mnogo ne nada »u mlitavu našu vladu, koja strepi pred oholim Mađžarom«. ²⁵⁷ Biskup je nastojao kao posljednje sredstvo u toj borbi upotrijebiti čak i Turke i da im »svojim načinom« kaže da ne dopuste da se njihovi ljudi sele u Ugarsku. On je držao da je manja šteta da Bošnjaci ostanu u Bosni nego da idu u Ugarsku. ²⁵⁸ Sav otpor bio je uzaludan jer je i papa bio za preseljenje franjevačke bogoslovijske škole iz Đakova u Ostrogon, pa je ugarska vlada naredila hrvatskoj da se to što prije izvrši, što je i učinjeno u lipnju 1876. To je, prema Šišiću, bila posljedica politike grofa Andrásyja uoči okupacije Bosne i Hercegovine. ²⁵⁹

U borbi za održavanje sjemeništa u Đakovu Strossmayer je dosta pisao i putovao pa se katkada našao i na bosanskoj granici. »Zastava« je taj put nazvala »popovsko tumaranje«²⁶⁰ i dovela ga u svezu s Bismarckovim izjavama protiv katoličanstva. U istom članku napadnuto je i đakovačko sjemenište da radi oko podvajanja naroda na katolike i »istočnjake«.

Navedeni podaci pokazuju da su se Strossmayer i Rački gotovo tri desetljeća bavili problemom Bosne i Hercegovine, da su radili na podizanju nacionalne i slavenske svijesti u tim krajevima, pa ih ustanak nije dočekao nespremne, nego je bio povoljna prilika koja je davala nade da će dugotrajni i uporni rad konačno roditi željenim plodom.

2. Ustanak kao poticaj za okupljanje svih južnoslavenskih snaga

Strossmayer i Rački bili su iskreni prijatelji pa su i najintimnije misli iz političkog života povjeravali jedan drugome. Zbog toga nije bilo važnijeg događaja u tadašnjoj Hrvatskoj i izvan nje koji nisu prokomentirali. U Korespondenciji se prvi put indirektno spominje ustanak i uz to pokušaj sastanka s knezom Milanom 8. kolovoza 1875. ²⁶¹ U prvo vrijeme u pismima se i ne spominje toliko hercegovačka buna, nego nastojanje da dođe do zajedničke akcije sa Srbijom. Orešković je, čini se, nastojao da Strossmayer nagovori kneza Milana na rat, ali je biskup to nazvao manevrom kojemu je svrha da se knez »tíše u vodu«. ²⁶² Strossmayer je mislio da kneza Milana ne treba nagovarati jer će on, ako je pametan, i sam znati što mu je činiti, a Rački ne vjeruje mnogo u kneza koji je ionako izgubljen ako ga okolnosti i narod ne prisile

²⁵⁵ U pismu Račkom 6. veljače 1875. (Šišić, KORS I., 337.).

²⁵⁶ U pismu Račkom 13. veljače 1875. (Šišić, KORS I., 339.).

²⁵⁷ U pismu od 23. travnja 1875. (Šišić, KORS I., 349.).

²⁵⁸ U pismu Račkom 29. travnja 1875. (Šišić, KORS I., 351.).

²⁵⁹ Šišić, KORS I., 339., bilješka 5.

²⁶⁰ Kapidžić, n. dj., III., 42.—45.

²⁶¹ Strossmayer u pismu Račkom 8. kolovoza 1875. (Šišić, KORS I., 368.).

²⁶² Isto.

na akciju.²⁶³ Tada je Rački radosno primio odluku bečkog i peštanskog parlamenta da se ne ide na aneksiju Bosne i Hercegovine jer bi se preko Save i Une stvorila državna zajednica »koja bi svojim životom živjela. U tom slučaju južno Slovenstvo imalo bi budućnost, ali Hrvatstvo, sapnuto nepovoljnimi okolnostmi, daskora bi kapituliralo.«²⁶⁴ Tu je Rački neizravno govorio o autonomiji Bosne, vjerojatno u granicama Srbije pa je odmah uočio da bi Hrvatska u tom slučaju slabo prošla jer bi Dalmacija ostala bez zaleđa, a Hrvati bi bili podijeljeni između tri državne tvorevine: Austrije, Srbije s Bosnom i Ugarske. To će se pitanje postaviti u svoj svojoj oštrini ljeti 1876. kada zarati Srbija jer će se Hrvati tada naći na raskrsnici — ili pomagati Srbiju i Bosnu i Hercegovinu u borbi za oslobođenje i proširenje i tako izvršiti veleizdaju prema Austro-Ugarskoj, ili nastojati da se Bosna i Hercegovina priključe Monarhiji i time riješiti pitanje ujedinjenja Hrvata pod jednom krunom. Budući da Srbija nije mogla ni sebe obraniti, a kamoli da Bosnu zauzme, dileme je ubrzo nestalo.

Nekoliko dana nakon početka ustanka u Bosni stigli su u Đakovo Garašanin i Orešković, pa je u razgovoru s njima biskup 22. kolovoza 1875. pisao Račkom povjerljivo pismo i zahtijevao da ga nakon čitanja podere i uništi. Srećom on to nije učinio jer je u njemu opisan dogovor o zajedničkom radu Srba i Hrvata u ustanku. Prema Garašaninovima i Oreškovićevim riječima, Srbija mora postati aktivna, a srpska vlada želi »da se Turska Hrvatska priključi po starom pravu Hrvatskoj. Ali da to bude, morala bi Hrvatska pri oslobođenju sudjelovati, a to jest, po mnijenju vlade srpske, imala bi se u Hrvatskoj zastava oslobođenja podići pod imenom i firmom Hrvatske, u ono otprilike isto doba, kad Srbija aktivnom postane. Morale bi se dobrovoljne čete hrvatske organizovati, koje bi u Tursku Hrvatsku navalile itd. Od vlade hrvatske ništ se drugo ne bi zahtijevalo, neg da zažmiri i ustanak hrvatski pod rukom podupire. Isti Orešković pripravan bi bio pod hrvatskim stijegom u Turskoj Hrvatskoj raditi i stvar rukovoditi. Dakako, da bi se stvar tako oprezno izvađala, da se vlada ne bi kompromitovala.« Strossmayer je mislio da bi bilo i štetno i sramotno da se u »ovomu metežu Hrvatska ne pobrine za svoju staru postojbinu, ali se to ne bi moglo izvoditi mimo dinastije. Budući da je čuo da se i u Beču na tome radi, Strossmayer je odlučio da o tome upozna i bana Mažuranića.²⁶⁵ To je učinio Rački, ali od te zajedničke akcije — kako je već rečeno — nije bilo ništa. Strossmayer je bio oduševljen tim pokušajem pa je u prvi mah zaboravio na Mađare i njihov otpor svakoj međuslavenskoj suradnji. Međutim, samo dva dana kasnije on piše da ga napadaju njemačke novine po Andrassyjevu nagovoru i nazivaju ga začetnikom bosansko-hercegovačke bune koja je buknuła u njegovoj biskupiji, a fratri su njegovo oruđe. »Mađžari, turska braća, mene krive zbog ustanka, a Turci detto mene krive, kako čujem.«²⁶⁶

Paralelno s političkim pripremama Strossmayer je počeo i humanitarnu djelatnost u kojoj je prednjačio sve do kraja ustanka. Mihi Klaiću poslao je 1 000 forinti u Zadar kao pomoć prebjezima. Klaić je primio novac i odgovorio

²⁶³ Rački u pismu Strossmayeru 19. kolovoza 1875. (Šišić, KORS I., 371.).

²⁶⁴ Isto.

²⁶⁵ Strossmayer u pismu Račkom 22. kolovoza 1875. (Šišić, KORS I., 372.). Usp. o tome poglavlje o Mažuraniću.

²⁶⁶ Strossmayer u pismu Račkom 24. kolovoza 1875. (Šišić, KORS I., 373.).

biskupu da nagovori i veleposjednika Prandaua da i on pokloni makar 10 000 forinti. Strossmayer to nije učinio jer je znao da je Prandau mađaron i da neće pomoći ustanicima, ali je zato on sam dao dotad najveći prilog od 10 000 forinti pa je izabran za potpredsjednika Međunarodnog odbora za pomoć sa središtem u Parizu.²⁶⁷

Strossmayer i Rački surađivali su i s dalmatinskim političarima, osobito s Mihom Klaićem, koji je bio oduševljeni pristaša borbe za oslobođenje od Turaka, i nastojao nagovoriti crnogorskog kneza Nikolu da što prije stupi u rat. Strossmayeru je predlagao da i on nešto slično pokuša kod kneza Milana u Beogradu. Klaić je bio toliko oduševljen ustankom da je vjerovao kako je Turcima u Bosni »odzvnilo«, ali je odmah u početku strahovao od »naših domaćih razmirica«. Slično raspoloženje izražavao je i Rački jer je mislio da s ustankom »južnomu slavenstvu sviće zora, pa i ne sudjelovali Hrvati pod svojim stijegom«.²⁶⁸

Njemačke i mađarske novine sustavno su napadale Strossmayera da pomaže ustanak i Srbiju. Tako je »Deutsche Zeitung« objavila vijest da je darovao 30 000 forinti srbijanskoj omladini za oružje.²⁶⁹ »Zastava« je javila da je u Zagrebu skupljeno također 30 000 forinti, od čega je samo Strossmayer darovao trećinu. Za sav taj iznos Zagrepčani su skupili oružje i poslali ga ustanicima.²⁷⁰ Ti podaci pokazuju da je Strossmayer bio vrlo aktivan u pomaganju ustanka, ali je morao vrlo oprezno i skrovito djelovati, jer su ga pratile brojne uhode poslana iz Beča i Pešte.

Strossmayer je dao u svojim pismima Račkom i ocjenu tadašnjih srpskih državnika i prilika u toj zemlji uoči rata. Za kneza je rekao da nema toliko uma koliko bi trebalo, a za Oreškovića piše da igra najkukavniju »rolu« i da mu se od prvog trenutka nije svidio jer je dvoličan, pa je to samo šteta za poštenog Garašanina.²⁷¹ Biskup je unatoč tome očekivao da će Srbija zaratiti, a kad se to nije dogodilo, on je rekao da je sramota što se u Beogradu zbiva.²⁷² Kad je vidio da i od ruske intervencije neće biti ništa, nazvao je službenu rusku politiku budalastom jer nije uvidjela da Bismarck protiv Rusa izdaleka »oružje kuje«. Zato nije mogao prežaliti što Srbija nije jača i spremnija dočekala ustanak, jer bi to »jedino južno slavjanstvo spasiti moglo; ostalo će biti po svoj prilici mućak.«²⁷³ Rački se složio s biskupom u ocjeni Srbije, ali je na događaje gledao s više optimizma. On je u listopadu 1875. vjerovao da će Srbija zaratiti za deset do petnaest dana, da će je pomoći Rumunji, pa će se dići Bugari i Arbanasi, a to bi značilo dignuti protiv Turaka vojsku od 200 000 ljudi. Trebat će samo iskusnih časnika i liječnika. Javljao je da se u Krajini kupe časnici i da ih je već tridesetak pronađeno, a zajam za ratne svrhe ponudili su češki i engleski bankari.²⁷⁴ Za ustanike je Rački rekao da su »bolji i veći

²⁶⁷ Isto. V. o tome *Obzor* 236 od 15. X. 1875.

²⁶⁸ Rački u pismu Strossmayeru 27. kolovoza 1875. (Šišić, KORS I., 374.—375.).

²⁶⁹ V. Šišić, KORS I., 373., bilješka 1. i 375., odgovor Račkoga u pismu od 27. kolovoza i Strossmayerovo pismo od 1. rujna 1875.

²⁷⁰ Kapidžić, n. dj. III., 178.

²⁷¹ U pismu Račkom 15. listopada 1875. (Šišić, KORS I., 381.).

²⁷² U pismu Račkom 19. listopada 1875. (Šišić, KORS I., 382.).

²⁷³ U pismu Račkom 10. prosinca 1875. (Šišić, KORS I., 388.).

²⁷⁴ U pismu Strossmayeru 2. listopada 1875. (Šišić, KORS I., 377.—378.).

junaci negoli državnici«,²⁷⁵ a uočio je da su svi ogorčeni na Srbiju, koja ipak nije zaratila kako se očekivalo jer je došlo do promjene vlade. Zato se u to vrijeme raspravlja o mogućnosti da Srbija ništa ne dobije u slučaju oslobođenja Bosne i Hercegovine, nego da sve dobije Nikica (knez Nikola), a ako on ne uspije, da onda »Crnoj Gori pripadne, što je ispod Neretve, a ostalo Hrvatskoj«. ²⁷⁶

Nova srpska vlada nije s obzirom na ustanak i rat bila odlučnija od prijašnje pa je čak neko vrijeme imala dodire s austrougarskom diplomacijom, koja je nastojala da Srbija ne zarati i da se ustanak stiša, jer je nakon Andrassyjeva memoranduma od 30. prosinca 1875. ustanak postao tobože nepotreban. Andrassy je iskoristio nemire kao povod za pritisak na Portu, a kad mu je to pošlo za rukom i kad je predložio reformni memorandum, nije mu više išlo u prilog da se ustanak širi i da druge zemlje zarate. Strossmayer je odmah osjetio to kolebanje službene Srbije pa je ministru Marinoviću rekao »otprto« što misli, jer je ovaj došao biskupu u misiju »u naročitom sporazumljenju s Andrassyjem. Držim za izvjesno, da se ne varam. Nedokučljive sljepoče! Andrassy vodi Kneza, a Knez se povjerava Andrassyju!!« Kad mu je Marinović napomenuo o Andrassyjevim reformama, Strossmayer ih je nazvao budalaštinom, jalovim i posve ništetnim poslom, a prave su budale oni »koji se timi reformami zavesti daju«. ²⁷⁷ Strossmayer je u ocjeni reformi imao pravo i malo je proteklo vremena da dočeka satisfakciju jer su reforme odbacili i ustanici i Turci. Rački nije bio nikad tako oštar i nagao kao Strossmayer, ali je rekao da Marinoviću treba reći da Srbija ili ne shvaća svoj položaj ili mu nije dorasla. U oba slučaja odriče se svoje misije. On je također shvatio da je nakon memoranduma došlo do naglog zaokreta austrijske politike prema ustanku. U veljači 1876. pisao je: »Madžari i Nijemci su veoma mudro i vješto manevrirali. Dosada su koješta kroz prste gledali, ali sada — poslije Andrassyjeve note — napeli su sve sile, da se ustanak uguši, a ustaše zadovolje obećanimi (!) reformami. M. Klaić piše iz Beča Vojnoviću, da je ondje zaključeno, pošto-poto ugušiti ustanak. To je on jamačno doznao od Rodića, koji se vraća u Dalmaciju s nalogom, da strogo postupa protiv ustašama i stranim dobrovoljcem. Takovu zapovijed dobi i Mollinary, pa već u tom smjeru rade dalmatinske i hrvatske oblasti. Dobrovoljce i ustaše razoružavaju i zatvaraju i raju šalju natrag, a od 1. travnja uskratit će joj i potporu novčanu; ukratko, turkofilska politika austro-ugarske vlade ističe se sasvim otvoreno. Ustanak mora prestati, ako se Srbija i Crna Gora ne umiješaju, Srbija, sudeć po novinama rogobori, ali toliko puta se iznevjerila, da joj nitko ne vjeruje.« ²⁷⁸

Strossmayer se potpuno složio s mišljenjem Račkog o položaju ustanka u proljeće 1876. i odgovorio: »Ustaške stvari zlo stoje. Ne može biti gore. Rusija remorkirana po Madžarskoj! Grdne ironije, koju nikada nisam mislio doživjeti. Das ist eine Brandweinsuffpolitik! Kad Madžarom za rukom pođe ustanak ugušiti, mislim, da ćeju tada još biti smjeliji i drzovitiji. Meni se čini, da će tada i meni u narodu našem odzvoniti.« ²⁷⁹ Izjave Strossmayera i Račkog

²⁷⁵ U pismu Strossmayeru 19. studenog 1875. (Šišić, KORS I., 384.).

²⁷⁶ Isto.

²⁷⁷ Strossmayer u pismu Račkom 6. siječnja 1876. (Šišić, KORS II., 2.).

²⁷⁸ U pismu Strossmayeru 27. veljače 1876. (Šišić, KORS II., 8.).

²⁷⁹ U pismu Račkom 10. ožujka 1876. (Šišić, KORS II., 10.).

pokazuju da je ustanak u proljeće 1876. došao u krizu jer s hrvatske strane nije mogao biti kao do tada pomagan, od službenih vlasti bio je onemogućivan, a Srbija i Crna Gora nisu bile zaratile. Zbog toga su sve pristaše ustanka bile ogorčene na kneza Milana koji je, umjesto da sprema rat, pregovarao s Austrijom i pripremao ženidbenu svečanost. Još veće ogorčenje bilo je na Rusiju od koje su svi slavenski orijentirani političari vrlo mnogo očekivali. Zato je Rački rusku politiku, kojoj je do tada bezrezervno vjerovao, nazivao tajinstvenom i nepojmljivom,²⁸⁰ a za berlinskog sastanka opet je radosno napisao da je Rusija uzela u svoje ruke »klupko istočnog pitanja«.²⁸¹ On je nakon donošenja Berlinskoga memoranduma mislio da je najprikkladniji čas da Srbija i Crna Gora udare, da ih Rusija neće i ne smije ostaviti na cjedilu. U svom zanosu i oduševljenju govorio je da je ustanak požurio rješavanje istočne krize, vjerovao je da će se ono upravo sada pozitivno riješiti, jer je već vidio »križ na raskvi Sv. Sofije« i u konturama »sliku naše narodne budućnosti«.²⁸²

Uoči Berlinskog memoranduma neke austrijske novine tražile su od Strossmayera da djeluje na smirivanje ustanka u Bosni, osobito na bosanske katolike. Za njega koji je radio na dizanju ustanka to je bilo nepojmljivo, zato je to smatrao željom Mađara i strahovao od eventualnog Andrásyjevoga uspjeha u Berlinu, jer bi ga u tom slučaju zaista uputili u Bosnu.²⁸³ U početku lipnja 1876. ponovo je k njemu došao Milutin Garašanin i rekao da je po njegovu mišljenju rat neizbježan, ali je biskup gubio nadu, postajao malodušan i 24. VI. napisao Račkom: »Bog zna, što bude s našim jugoslavenskim pokretom. Slavjanstvo je ludo i preludo [...]. Mi smo posve truli i za svako više zvanje nesposobni«.²⁸⁴

3. Strossmayer i Rački ne odobravaju postupke fra Grge Martića, Mihovila Pavlinovića i pape Pija IX.

Kad su Srbija i Crna Gora napokon zaratile, u prepisci između Račkog i Strossmayera osjećaju se vedriji i optimistički tonovi. Rački je javio Strossmayeru da sada stvari za Slavene dobro teku, ali je dodao da za Hrvate dolaze teški dani. No Rački je bio, prije svega, Slaven pa je nastojao da se Bosna i Hercegovina oslobode, makar za Hrvatsku bile trajno izgubljene. On je tada napisao značajne retke: »Preko Hrvatstva preći će dakako nova historija na dnevni red. Ali neka se samo izbavi Južno Slavenstvo; za plemenske osobine je najmanje.«²⁸⁵ Do tada je ustanak u Bosni bio pretežno pomagan iz Hrvatske, Dalmacije i južne Ugarske, pa je stupanjem Srbije u rat došlo do znatnih promjena. Od tada je Srbija važan činilac u rješavanju istočnog pitanja. Hrvatska nije više ono što je bila, pa je Rački pisao: »Skoro svi čute, da je hrvatsko pleme propustilo

²⁸⁰ U pismu Strossmayeru 27. veljače 1876. (Šišić, KORS II., 8.).

²⁸¹ U pismu Strossmayeru 12. svibnja 1876. (KORS II., 24.). Bio je to sastanak ministara trocarskog saveza (Andrassy, Bismarck, Gorčakov) 11.—13. svibnja 1876. na kojem je izrađen Berlinski memorandum i predan Turskoj.

²⁸² U pismu Strossmayeru 14. svibnja 1876. (Šišić, KORS II., 25.).

²⁸³ U pismu Račkom 7. svibnja 1876. (Šišić, KORS II., 20.).

²⁸⁴ U pismu Račkom 24. svibnja 1876. (Šišić, KORS II., 30.).

²⁸⁵ U pismu Strossmayeru 29. lipnja 1876. (Šišić, KORS II., 31.).

prilike, da se osposobi za prednjačenje na slavenskom Jugu. Neki to žale, drugi su počeli shvaćati novu situaciju.«²⁸⁶

I Strossmayer i Rački budno su pratili sve što se zbivalo na srpsko-turskom ratištu, uglavnom iz stranih listova jer domaća štampa nije imala toliko slobode u izvještavanju. Da bi primali što više podataka i bili što bolje obaviješteni o položaju na bojištu, organizirali su vlastitu službu izvještavanja iz Zemuna i Beograda. Kada je stigla netočna vijest o zauzimanju Niša, Rački se razveselio i javio biskupu da će Srbi ako tako nastave, za 8—15 dana zauzeti i Sarajevo.²⁸⁷

S druge strane, u austrijskim i mađarskim vladajućim slojevima zavladao je strah da će se nakon Srbije dignuti na ustanak Bugari, pa će i Rusija taj pokret pomoći, a to bi značilo ne samo gubitak Bosne i Hercegovine, nego i narušavanje dotadašnje ravnoteže na Balkanu i među velikim silama. Da bi se to spriječilo, pokušalo se svim silama da se onemogući Srbija pa su se u akciji protiv nje našli u istim redovima i Turci i Mađari, pristaše austrijske osvajačke politike, dio katoličkog klera, hrvatska pravaška omladina i pravaši. »Zastava« je već u rujnu 1875. pisala da je papa »poslao katoličkim vladikama u Bosnoj i Hercegovini instrukciju kako će pomoći da se ustanak uguši.«²⁸⁸ Ista vijest ponovljena je u prosincu 1876. a tražilo se da uoči rata s Rusijom katoličko svećenstvo odvraća pučanstvo od suradnje sa šizmatičkom Rusijom.²⁸⁹ Na tom poslu našla se i austrougarska diplomacija koja je radila na pridobivanju bosanskih Hrvata, ali je bilo i pokušaja da se surađuje s Muslimanima, pa i sa Srbima u Bosni i Hercegovini. Andrassy je naložio austrougarskom konzulu u Sarajevu Svetozaru Teodoroviću da nastoji uspostaviti veze s bosanskim franjevcima i nagovoriti ih da izdaju prosvjed protiv sjedinjenja Bosne sa Srbijom, koje je proglašeno paralelno s najavom rata Turskoj.²⁹⁰ U Bosnu je upućen austrijski vicekonzul s istom namjerom, a slične su naloge dobili Gavro Rodić, dalmatinski namjesnik i general Mollinary, zapovjednik Vojne krajine. Njima je pošlo za rukom naći neke ljude koji su za njih radili, među njima najpoznatiji je bio fra Grga Martić, sarajevski župnik. Strossmayer i Rački osudili su naručene prosvjede, a napose rad Grga Martića s kojim su do tada bili u dobrim odnosima. Rački piše da je protrnuo kad je pročitao Martićev prosvjed protiv Srbije. Mislio je da je Martić kukavica koji je to učinio na turski nagovor, ili licemjer ako je učinio iz uvjerenja. On je također osudio sve katolike koji surađuju s Turcima jer je bio uvjeren da je kukavan onaj katolicizam koji se u borbi protiv pravoslavlja oslanja na Kuran.²⁹¹ Strossmayer je, po običaju, bio oštiji i temperamentniji nego Rački. On je osudio Martića i rekao da je zaslužio konopac, »koji mu ne bi falio, ako bi naši Srbi pobijedili.«²⁹² No unatoč tomu što je Martić »svakojaki« čovjek, držao je da to ipak nije uradio, nego je ta proklamacija »maslo Mađzara, kojih se mlogo skita po Bosnoj«. Tražio je da se istina o toj proklamaciji objavi u »Obzoru« jer je osjećao da je to smišljen pokušaj kojim je trebalo izazvati zabunu u onih

²⁸⁶ U pismu Strossmayeru 5. srpnja 1876. (Šišić, KORS II., 33.).

²⁸⁷ Isto.

²⁸⁸ Kapidžić, n. dj. III., 185.

²⁸⁹ Isto, IV., 171.

²⁹⁰ Ekmečić, n. dj., 244.

²⁹¹ U pismu Strossmayeru 6. srpnja 1876. (Šišić, KORS II., 34.).

²⁹² U pismu Račkom 9. srpnja 1876. (Šišić, KORS II., 35.).

koji su prijatelji »sloge i jedinstva između Hrvata i Srba, i koji iz svega srca i iz sve duše žele, da srpsko oružje pobijedi i Turčin iz Evrope protjeran bude«. Odmah je pisao u Sarajevo da dozna je li Martić »crno izdajstvo počinio i sebe najhuđe smrtni krivcem učinio«. ²⁹³ Rački je primirio biskupa i predložio da se odmah ne poduzima ništa dok se ne dobiju vijesti iz Sarajeva, jer postoji mogućnost da je Martić potpisao prosvjed pod turskim pritiskom, iako »ni to neće zapriječiti, da se Bosna oslobodi«. ²⁹⁴ Kad je Strossmayer doznao da je Martić zaista potpisao »famozni prosvjed protiv Srbije«, nazvao ga je podmitljivim, podlim, huljom i Judom, koji bi sve prodao za 33 srebrenjaka. Osporio mu je pravo da govori u ime svoje provincije, a kamoli u ime svih katolika Bosne i Hercegovine. Na Martićevu obranu da »bez jake štapa ne ide u blato«, Strossmayer je zaključio da je »taj poetički ²⁹⁵ nevaljalac« ipak išao u blato. ²⁹⁶ Treba naglasiti da se za Martićem nisu povelili svi franjevci u pobunjenim pokrajinama, nego samo jedan njihov dio, jer je na druge i dalje vršio jak utjecaj Strossmayer pa se oni nisu izjašnjavali protiv Srbije. ²⁹⁷ Čak je i general Mollinary priznao da su katolici »ispunjeni simpatijama za stvar Srbije«, ²⁹⁸ a Ekmečić je zaključio da miješanje austrougarskih vlasti nije, osim u nekoliko slučajeva, »kompromitovalo držanje bosanskih Hrvata u času objave ujedinjenja sa Srbijom«. ²⁹⁹

Rački je polemizirao s Mihovilom Pavlinovićem i osuđivao njegove političke istupe i govore o Bosni i Hercegovini. ³⁰⁰ Još prije ustanka pisao je: »Čudo, kako goji uzgrijane nade o Bosni, koje ne imadu temelja ni u unutarnjem ustrojstvu monarhije ni u vanjskih konstelacijah. I njegovo isključivo Hrvatstvo mi je neponjatno. Ako ne ima izgleda sporazumku između sva četiri plemena na slovinskom jugu, onda ne ima ni Hrvatom budućnosti.« ³⁰¹ Kada je Pavlinović 1876. objavio politički spis »O Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-hrvatstvu, Srpstvu i Hrvatstvu«, Rački je napisao Strossmayeru 27. kolovoza 1876. da su taj spis njihovi »prijatelji« upotrijebili protiv Srba i biskupa u to umiješali. »Mislim, da je taj razgovor u nevrijeme (došao) i da je nepolitičan, a nije svagdje ni pravedan«. ³⁰² U početku 1877. Pavlinović je zamjerio Račkom

²⁹³ Isto.

²⁹⁴ U pismu Strossmayeru 16. srpnja 1876. (Šišić, KORS II., 36.).

²⁹⁵ Grga Martić (1822.—1905.), franjevac, pisac i političar. Napisao je zbirku epskih pjesama »Osvetnici« u kojoj veliča bune i ustanke naših naroda, a također i zbirku »Posvetnici« koja obrađuje vjerske teme.

²⁹⁶ U pismu Račkom 25. kolovoza 1876. (Šišić, KORS II., 41.).

²⁹⁷ Ekmečić, n. dj., 244., bilješka 3.

²⁹⁸ Isto, 245.

²⁹⁹ Isto, 246.

³⁰⁰ Mihovil Pavlinović (1831.—1887.), svećenik, književnik i političar. Od 1861. bio je zastupnik u Dalmatinskom saboru, 1865. izabran je u Đakovu za zastupnika u Hrvatskom saboru. od 1870. živi u Zadru gdje je najdjelotvorniji suradnik Narodnog lista, borac za hrvatski jezik i političar. Od 1873. do 1880. bio je zastupnik u Carevinskom vijeću u Beču gdje je održao prvi govor na hrvatskom jeziku. Pavlinović je tražio da se Bosna i Hercegovina na temelju hrvatskoga državnog prava priključe Hrvatskoj jer bi se tako hrvatsvo ojačalo i ujedinile sve hrvatske zemlje. On je smatrao da Srbija i Crna Gora nemaju što tražiti u tim pokrajinama, već dalje na jugu i istoku (Usp. o tome R. Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX. stoljeću, Sarajevo 1968.,—440 i A. Palavršić — B. Zelić, Korespondencija M. Pavlinovića, Split 1962.).

³⁰¹ U pismu Strossmayeru 24. svibnja 1875. (Šišić, KORS I., 354.).

³⁰² Pismo od 27. kolovoza 1876. (Šišić, KORS II., 43.).

što je »prošibao jednoga gradačkog đaka« koji »falsificira historiju za svoje isključivo hrvatske sanjarije«. ³⁰³ Bio je to student prava Sukalić, pisac nekoliko članaka o Bosni ³⁰⁴ i »pristaša Pavlinovićevih ideja o Hrvatstvu i Srpstvu«. ³⁰⁵

Uspjehe srpske vojske Strossmayer i Rački oduševljeno su pozdravljali kao uostalom i cijela Hrvatska. Rački je pisao da svaki uspjeh srpske vojske dovodi do bjesnila političare u Beču i Pešti pa se i zbog toga veseli što Srbi nisu klonuli duhom i što će se boriti dok ne »nadvladaju ili izginu«. On je očekivao ruske dobrovoljce i obilnu pomoć jer »u ruskom narodu kipi i vrije te ga ni 'miroljubivi' car neće obuzdati nadugo. Istočno je pitanje došlo na dnevni red, s kojega ga ne će skinuti ni »N. Fr. Presse« ni »P. Lloyd«. ³⁰⁶ Rački spominje te listove jer su baš oni pisali negativno o ustanku i vodili kampanju protiv Strossmayera, vrijeđajući ga zbog podrške Srbiji i ustanku. Kad su ga nagovarali da te novine tuži sudu, biskup je odgovorio: »Nijesu vrijedni tuđi plaćenici, da ih pošten čovjek na mejdan poziva [. . .]. Na svaki pako način, tko zna živjeti za narod svoj, mora znati za njega i trpjeti, a više put čovjek trpeć za svoj narod, od veće mu je hasne, neg' da za njega živi i za njega se slavi.« ³⁰⁷ O tim napadima na biskupa Strossmayera pisao je i »Obzor«: »Magjarski chauveni, kad god vide kakve oblake nad Ugarskom, najradje otrovne striele odapinju na biskupa Strossmayera. Nitko im u Hrvatskoj nije po čudi, no ovaj hrvatski patriota im je najoštriji trn u oku.« ³⁰⁸

O porazu srpskih četa u dolini Morave nisu Strossmayer i Rački gotovo ništa zapisali. Vjerojatno ih se taj događaj teško dojmio nakon velikih nada koje su u Srbiju polagali, ali su zato s velikim oduševljenjem pisali o mogućem ratu Rusije i Turske. Rački je i taj put bio ushićen Rusijom i »zanesen pisanjem ruskih novina«, ³⁰⁹ a biskup je realnije procijenio prilike jer je vidio da je Rusija čvrsto vezana uz trocarski savez, osobito uz Njemačku. »Bismarck je prema Rusiji neiskren« — piše Strossmayer — »i sve suprotnosti Rusije i Austrije njegovo su djelo.« Ruse smatraju junacima, ali i nesposobnim da velike probleme uspješno rješavaju, jer im je »i politika i diplomacija neizmerno plitka i površna«. ³¹⁰ U travnju 1877. Rački je s olakšanjem konstatirao da je rat neizbježan, pa ako bude sreće, cijelo će istočno pitanje biti riješeno. ³¹¹ Zbog toga samo želi uspjeh ruskom oružju jer će tada i »južnom Slavenstvu sinuti«. ³¹² Nakon toga on je pomno pratio sve što se odigravalo na donjem Dunavu i u bugarskim planinama, dok je Strossmayer bio zauzet drugim pitanjem, papinim držanjem prema Rusiji.

Papa Pio IX. u jednom govoru oštro je osudio pravoslavnu, šizmatičku Rusiju kao progoniteljicu katoličanstva pa je tako, indirektno, stao na stranu

³⁰³ Rački u pismu Strossmayeru 19. veljače 1875. (Šišić, KORS II., 88.).

³⁰⁴ Sukalić je napisao seriju članaka pod naslovom »Bosna i njezin stanovništvo« i objavio ih u *Obzoru* br. 23., 24., 25., 26., 37. i 38.—1877. Usp. o tome Petrović, n. dj., 424.—426.

³⁰⁵ Rački u pismu Strossmayeru 30. travnja 1877. (Šišić, KORS II., 104.).

³⁰⁶ U pismu Strossmayeru 27. kolovoza 1876. (Šišić, KORS II., 42.).

³⁰⁷ U pismu Račkom 19. kolovoza 1876. (Šišić, KORS II., 39.).

³⁰⁸ *Obzor* 187 od 17. VIII. 1876.

³⁰⁹ Prelog, n. dj.

³¹⁰ U pismu Račkom 19. veljače 1877. (Šišić, KORS II., 88.).

³¹¹ U pismu Strossmayeru 18. travnja 1877. (Šišić, KORS II., 102.).

³¹² U pismu Strossmayeru, 30. travnja 1877. (Šišić, KORS II., 104.).

Turske. Rački je pisao da je zbunjen tom papinom izjavom pa je predložio Strossmayeru da on, kao borac za oslobođenje južnih Slavena, ne ide nakon toga na poklonstvo papi u Rim. Biskup je prihvatio prijedlog jer je mislio da mu tada zaista nije bilo mjesto u Rimu. On je osudio papin govor jer je bio uperen protiv oslobođenja kršćana od Turske. Tom prilikom s čuđenjem je govorio da je papa zaštitnik islama protiv kršćanstva. Držao je to nepristojnošću i nerazboritošću pa je uskliknuo: »O Rime, Rime! Tako se ne stiče, nego rasipa!«³¹³ Papin stav teško je pogodio biskupa Strossmayera koji je utjehu tražio u crkvi, a sada »led bije otkle bi nas sunce grijati moralo«.³¹⁴

Rački je i u tom trenutku preporučio biskupu da bude umjeren i elastičan pa neka nastoji nagovoriti papu da »u besjedi hrvatskoj deputaciji popravi, što je pokvario u govoru proti Rusiji«, jer bi to bilo »za nas katolike Slavene veoma važno«.³¹⁵ Biskup je otišao kasnije u Rim, ali je javio Račkom da bi bilo bolje da ga je poslušao i ostao kod kuće. U posebnom pismu (25. svibnja 1877.) Strossmayer je savjetovao papu neka »stvar popravi« i tada napisao već spomenutu misao da je »slavenski narod« pozvan za velike zadaće u Evropi i Aziji.³¹⁶ Biskupovo pismo djelovalo je na papu jer je poljskoj delegaciji govorio vrlo oprezno da ne povrijedi Rusiju, a hrvatsku deputaciju primio je izvanredno toplo. Još je jedno biskupovo pismo izazvalo pozornost čitave evropske javnosti. Bilo je upućeno austrougarskom generalnom konzulu u Sarajevu Teodoroviću, a objavljeno je i u Engleskoj u posebnoj Plavoj knjizi, koja je pisala o turskim grototama nad kršćanskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini. To je pismo prenio gotovo sav europski tisak, pa se oko njegova sadržaja razvila polemika.³¹⁷

4. Pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine, austro-ugarska okupacija i pokušaj sređivanja crkvenih prilika u Bosni i Hercegovini

Ljeti 1877. čitavo hrvatsko javno mišljenje budno je pratilo što se događa u Bugarskoj i Armeniji gdje su ratovali Rusi i Turci. Nakon zauzeća Trnova i ruskog prijelaza preko klanca Šipke Rački je napisao: »Sjajno napredovanje Rusa raduje nas. Bude li išlo tako, mogao bi se rat svršiti do zime. Čuje se, da Rusija misli stvoriti iz Bugarske i Bosne vazalne države, da osjetljivost Austrije šteti. Crna Gora i Srbija zaokružile bi samo svoje međe u Staroj Srbiji i Arbanadžkoj.«³¹⁸ Strossmayer je također bio zadovoljan ruskim pobjedama i držao da je to veliki korak naprijed u rješavanju istočnog pitanja, ali se zabrinuo kao i Rački kad se bitka za Plevnu oteгла sve do prosinca 1877. Kad je napokon i Plevna zauzeta, Rački je pisao biskupu: »Odavna nije u Zagrebu bilo tolikoga narodnoga veselja, koliko je bilo, kad se čulo, da je Plevna pala. Bijaše to iskrena radost!«³¹⁹ Strossmayer je odgovorio da je i u Đakovu bilo veselja, ali se on boji

³¹³ U pismu Račkom 8. svibnja 1877. (Šišić, KORS II., 106.).

³¹⁴ Isto.

³¹⁵ U pismu Strossmayeru 25. svibnja 1877. (Šišić, KORS II., 110.).

³¹⁶ Šišić, KORS II., 111.—113.

³¹⁷ *Obzor* 29 od 6. II. 1877.

³¹⁸ U pismu Strossmayeru 22. srpnja 1877. (Šišić, KORS II., 121.).

³¹⁹ U pismu od 19. prosinca 1877. (Šišić, KORS II., 134.).

da diplomacija sve ne pokvari, jer Rusima treba više junaštva na diplomatskom nego na vojnom polju.³²⁰ Bila je to crna slutnja biskupova koja se, na žalost, ostvarila, pa je on i taj put bolje prosudio Rusiju nego rusofilski raspoloženi Rački. Rački je, naime, vjerovao da se ruska diplomacija neće zadovoljiti polovičnim rješenjem pa je čak vjerovao da nije moguće da Austrija anektira Bosnu, držeći da Njemačka podržava Rusiju u rješavanju istočnog pitanja.³²¹ Tek nakon potpisivanja preliminarnog mira u Drinopolju (31. I. 1878.) Rački je uvidio da će Rusija imati većih teškoća u diplomatskoj borbi nego u oružanoj. Njega je posebno zanimala Bosna i Hercegovina jer je vjerovao da one neće pripasti Austro-Ugarskoj. Pobjijao je vijesti koje su govorile o aneksiji Bosne i Hercegovine i nazivao ih tendencioznim jer nije znao za makinacije velesila i tajni ugovor koji je 15. siječnja 1877. sklopljen u Budimpešti između Rusije i Austro-Ugarske. Rački je, bojeći se za Bosnu, predložio Strossmayeru da odmah otputuje u Beč i intervenira kod ruskog poslanika Novikova da te pokrajine postanu kneževine i da se u budućnosti ujedine s ostalim zemljama Balkanskog poluotoka. Također ga je savjetovao da piše i kneginji Trubeckoj. Intervenciju je opravdavao činjenicom što je Strossmayer bosanski biskup pa ima pravo »govoriti o toj nesretnoj zemlji.«³²² Strossmayer je odgovorio da bi najbolje bilo ako bi pobunjene pokrajine dobile autonomiju, ali ako bi i dalje ostale pod Turskom. »Najgora bi za nas stvar bila da Bosna i Hercegovina dobiju tobožnju neku autonomiju, ali pod uplivom i suverenitetom naših susjeda, koje Porphyrogenit zove Turkoj.«³²³ Tom prilikom biskup je pisao i Gladstoneu da nešto poduzme za Bosnu, Račkog je uputio u Beč poslaniku Novikovu, a pisao je i kneginji Trubeckoj. Kad su se hrvatski predstavnici spremali u Beč i tamo nastojali zagovarati pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, odnosno Austro-Ugarskoj, on je pisao da bi to bilo više nego ništa, »ali u današnjih okolnostih ludo.«³²⁴ Kad je čuo što su hrvatski predstavnici rekli u Beču, on je napisao da to nije »ni u kola ni u sane«, jer su se naši ljudi »zagledali u Bosnu i Hercegovinu ko štrk u jaje, a pustili s pameti, da je sva nutarnja naša logika prot tomu. Kako će nas onaj oslobađati, koji bi nas u kapi vode utopio, koji uvijek i uvijek samo o tomu radi, da nas zametne, da vječiti anatema anemije na nas baci!«³²⁵

Strossmayera su i Račkog zbog takva gledanja na pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine napadali ne samo mađarski i austrijski listovi i političari, nego i domaći političari, pa čak i članovi Narodne stranke. O tom Strossmayer piše Račkom: »Napose pako se veli, da Vaše i moje mnijenje o Bosni je apsurdno, da smo mi u tomu među Hrvatima posve osamljeni i da je sreća, da narod ne zna, da sam i ja toga mnijenja, jer bi moja popularnost posve propala.«³²⁶ Svoj stav obrazložio je riječima: »Što se Bosne tiče, niti moje niti Vaše mnijenje ne stoji stranki na putu da je okupira, nego ko što svud, tako i tu svoju nemoć

³²⁰ U pismu od 24. prosinca 1877. (Šišić, KORS II., 135.).

³²¹ U pismu Strossmayeru 6. siječnja 1878. (Šišić, KORS II., 136.).

³²² U pismu od 6. veljače 1878. (Šišić, KORS II., 143.).

³²³ U pismu od 11. veljače 1878. (Šišić, KORS II., 144.). Imenom Turkoj biskup naziva Mađare jer su ih tako zvali bizantski pisci, npr. Konstantin Porfirogenet.

³²⁴ U pismu Račkom 17. ožujka 1877. (Šišić, KORS II., 150.).

³²⁵ U pismu Račkom 24. ožujka 1878. (Šišić, KORS II., 154.—155.).

³²⁶ U pismu od 2. travnja 1878. (Šišić, KORS II., 162.).

i impotenciju svoju prljavim plaštom krije. Što mi velimo jest: kakva je danas Austrija, ne može ona okupirati Bosne, a ako bi ju okupirala, onda bi naš narod još na gore muke stavila neg što su muke današnje.«³²⁷ Rački je dopunio Strossmayerovo mišljenje i rekao: »Federalistička Austrija bila bi djelovala na Istok, dualistička ga odbija, a današnji hrvatski političi upravo podupiru takav sustav.«³²⁸ Strossmayer je znao kakva sudbina čeka Bosnu ako je Monarhija okupira, zato je rekao da će biti stavljena na muke, jer bi tada bila stvorena nova Vojna krajina u kojoj bi opet gospodarili Nijemci i Mađari i »huškali fratre i begove proti najsvetijim interesom našega naroda«.³²⁹ Držao je da bi trebalo najprije dobiti Vojnu krajinu i Dalmaciju pa ih ujediniti s Hrvatskom, a zatim joj dati pravo da utječe na vanjsku politiku na Balkanu, »da nam se *brnjica na usta ne stavlja*, kad valja štogod reći o orijentalnom pitanju, koje nas više žeže i peče, neg ikoga na svijetu« (podcrtao Strossmayer).³³⁰

Ustanička borba s Turcima nije nakon rata Srbije i Turske bila ni tako velika ni tako važna za konačan ishod, zato joj Rački i Strossmayer nisu posvećivali posebnu pažnju. U njihovim pismima nema više nikakvih vijesti iz Bosne, ali su zato sve mnogobrojnije diplomatske vijesti. Svi su osjećali da se istočno pitanje neće riješiti ustankom ni ratom malih balkanskih naroda s Turskom, nego ratom Rusije i Turske uz pomoć drugih velevlasti. Uoči Berlinskog kongresa Rački je znao da neće samo Rusija rješavati istočno pitanje, jer će nakon oslobođenja Zapad urediti Balkanski poluotok po svom »façonu«. Još bi to on i prežalio, ali ne može neslogu »jugoslavenskih plemena«, jer su se baš tada, uz poremećene hrvatsko-srpske odnose, počeli pogoršavati i srpsko-bugarski.³³¹

U međusobnim pismima Strossmayer i Rački iznijeli su što misle o okupaciji Bosne i Hercegovine. To je za njih »stvar izvođena sistemom i ljudima, koji nam o glavi rade i koji bez dvojbe novo sredstvo traže, da nas podjarme i u škopce pretvore«.³³² Za Strossmayera »fizička okupacija nije još nipošto moralna i realna. Ovo, što biva, može biti il početak poprave i zdravlja, il početak pogoršanja i propasti«.³³³ Rački je slično okarakterizirao okupaciju i dalekovidno prerekao da će Bosna biti uzrok novim komplikacijama, što se zaista i ostvarilo 1914. »Naša monarhija unišla je na slijepo u Bosnu; ona nije htjela ni znala biti iskrenom ni naprama svojim narodom, ni naprama Turskoj, ni naprama Bošnjakom, već je htjela sve nadmudriti pa sada je pala u veliku zamku. Bojim se pače, da će Bosna dati, ako ne odmah, ali doskora povoda velikim zapletom! Zemlja prosvjeduje proti okupaciji, ova je mrska Madžarom i Nijemcem, koji ne čedu da troše u svrhe, što ih drže sebi opasne; Rusija i Italija vreba i raduje se s tih neprilika. Madžari se groze, da — budu li prisiljeni uzeti Bosnu — oni će nju tako urediti, da Slavenstvo ne bude imalo od nje koristi nikakove. U Beču vijeća kod Andrassyja komisija o uređenju Bosne, u kojoj ne ima ni jednog Hrvata ni Slavena, već sami Madžari i Nijemci. A

³²⁷ Isto, 163.

³²⁸ U pismu Strossmayeru 5. travnja 1878. (Šišić, KORS II., 165.).

³²⁹ U pismu Račkom 2. travnja 1878. (Šišić, KORS II., 163.).

³³⁰ U pismu Račkom 9. svibnja 1878. (Šišić, KORS II., 175.).

³³¹ U pismu Strossmayeru 18. lipnja 1878. (Šišić, KORS II., 178.).

³³² Strossmayer u pismu Račkom 27. rujna 1878. (Šišić, KORS II., 183.).

³³³ Isto.

Slavenstvo austrijsko gleda osupnuto i zabezegnuto ove velike događaje te ne ima ni snage ni odlučnosti, da stane na put uroti, koja se proti njemu kuje«. ³³⁴

Strossmayer je očekivao da će njemu biti dopušteno da uredi katoličku crkvu u Bosni i Hercegovini jer je on formalno bio biskup bosanski. On je o tom pisao i papi iako je unaprijed bio uvjeren da će crkveni poslovi, kao i politički, biti uređeni u protuslavenskom duhu. ³³⁵ U tome je bio u pravu, jer su bečki i peštanski vladajući krugovi bili protiv toga da biskup dobije bilo kakvu dužnost u okupiranim pokrajinama. Ipak, Strossmayer je indirektno nastojao da djeluje na sređivanje crkvenih prilika, pa je pokušavao da se za apostolskog vizitatora u Bosnu pošalje njegov prijatelj biskup Juraj Dobrila. ³³⁶ U Beču je doznao da će za biskupa u Bosni biti postavljen fra Grga Martić jer je, kako kaže Strossmayer, »budalaštinu učinio sa svojom deklaracijom. Zato ga ovd vole«. ³³⁷ I kralj je bio protiv toga da se Strossmayer angažira u Bosni iako mu je biskup o tome pisao. To je on (kralj) rekao i generalu Filipoviću kad je tražio da mu biskup pomaže u Bosni. ³³⁸

Kao što je Strossmayer bio razočaran crkvenim uređenjem okupirane Bosne, tako su bili razočarani svi oni hrvatski političari i činovnici koji su vjerovali da će Bosna doći u užu svezu s Hrvatskom i da će u njoj mnogi Hrvati dobiti unosna mjesta. Rački je ljeti 1878. podrugljivo pisao da se u Bosnu prema Napoleon Špun ³³⁹ i s njim »veliki činovnički aparat da usreći Bosnu«. ³⁴⁰ U jesen te godine Rački je s nepritajenim zadovoljstvom konstatirao da se on i biskup s obzirom na problem Bosne nisu prevarili kao neki »naši politički mudrijaši«, jer su hrvatski činovnici koji su bili u Bosni javili da se svi vraćaju natrag. ³⁴¹ Slično se dogodilo i generalu Filipoviću koji je sa svojim, pretežno hrvatskim, pukovima zauzeo Bosnu. Kad je taj zadatak obavio i organizirao novu upravu, bio je smijenjen, a na njegovo mjesto došao je knez Würtemberg. To su tražili Mađari, a opravdanje za smjenjivanje bilo je navodno zapostavljanje pravoslavnih i muslimanskih stanovnika i isticanje katolika. Na to je Rački dodao da su sad najednom mađarski državnici postali prijatelji Srba u Bosni. Zapravo, Filipovića je opozvao Andrassy s obrazloženjem da je »suviše veliki Slaven«,

³³⁴ U pismu Strossmayeru 8. listopada 1878. (Šišić, KORS II., 184.).

³³⁵ Isto kao bilješka 332.

³³⁶ U pismu Račkom 6. prosinca 1878. (Šišić, KORS II., 192.).

³³⁷ U pismu Račkom 19. prosinca 1878. (Šišić, KORS II., 193.).

³³⁸ Isto. Usp. o tome pismo Račkog od 8. listopada 1878. (Šišić, KORS II., 185.).

³³⁹ U pismu Strossmayeru 24. srpnja 1878. Dr Napoleon Špun-Stričić, pravnik, zastupnik i u to vrijeme državni nadodvjetnik. Već 1877. bio je određen za službu u Bosnu kamo je 1878. otišao kao »pomoćnik političkom šefu, rodom Čehu, ali austro-njemačkom birokratu« pa su zato u Hrvatskoj govorili da će »Bosna time biti sekundogenitura obitelji Špun-Mažuranićeve« (Rački, u navedenom pismu. Špun je bio Mažuranićev zet, zato Rački govori o obitelji Špun-Mažuranić — D. P.).

³⁴⁰ Austrougarske vlasti nastojale su da u prvo vrijeme u Bosnu upute što više Hrvata i Srba vojnika, časnika, činovnika, prosvjetnih radnika i političara kako bi na taj način pridobili domaće stanovništvo koje je strahovalo od Mađara i Austrijanaca. Kasnije su mnogi, kada su obavili zadatak, vraćani natrag, a u Bosni je zaveden poseban režim kojim nisu bili zadovoljni ni najveći pristaše okupacije.

³⁴¹ U pismu Strossmayeru 11. studenog 1878. (Šišić, KORS II., 190.).

jer je, tobože, htio da »iskorijeni muslimane«, a Grga Martić je napisao da je njegov projekt uprave »mirisao hrvatstvom«.³⁴²

Rački je nakon okupacije Bosne i Hercegovine rekao da će je Mađari tako urediti da Slaveni od nje neće imati nikakve koristi, a potkraj 1878. izjavio je da će oni nastojati da što više raspire vjerske suprotnosti, zbog toga je strahovao za budućnost tih pokrajina. U proljeće 1879. pisao je da se u Bosni i Hercegovini vrši mađarizacija i ponjemčivanje pa stižu »strašne tužbe na austrijsku upravu«.³⁴³

Strossmayer i Rački u svojim pismima osudili su borbu hrvatskih i srpskih listova i političara oko Bosne i Hercegovine. Strossmayer je nakon okupacije napisao: »Od nekoga vremena po huškanju Mađžara i Nijemaca, koji bi nas u kapi vode da mogu utopili, Hrvatstvo stavlja se u očevidnu opreku prema Srpstvu.«³⁴⁴ On je držao da su sve suprotnosti izazvane izvana, od narodnih neprijatelja, pa je isticao da nema većeg prijatelja Hrvata nego što je on, ali da je Hrvatska »neizmerno duboko« pala u njegovim očima. Jednako je isticao da treba gojiti hrvatstvo i boriti se protiv pretjeranog isticanja srpstva koje bi potkopavalo zajedničke temelje obrane. »Valja dakle Hrvatstvo gojiti, valja i ondje, gdje bi Srpstvo nesvijesnim načinom htjelo potkapati općeniti temelj, na komu se danas braniti moramo i možemo. Valja ga suzbijati, ali valja pomisliti, da je Hrvatstvo i Srpstvo samo sredstvo, posljednji pako cilj da je jedinstvo narodno.«³⁴⁵ Strossmayer je dakle osudio Mađare i Nijemce koji su poticali hrvatsko-srpske suprotnosti, to je isto učinio i s nekim hrvatskim političarima koji »ne imaju nijedne pozitivne misli, nego protiviti se Srpstvu«,³⁴⁶ ali je osudio i srpstvo koje potkopava zajedničke temelje. Treba naglasiti da su se ove i slične Strossmayerove izjave jednostrano i katkada tendenciozno tumačile. Pojedini su povjesničari (Čubrilović, Čorović, Bogdanov) ocjenjivali

³⁴² Rački u pismu Strossmayeru 30. prosinca 1878. (Šišić, KORS II., 194.—195. Usp. o tome bilješku 1. na i. mj. te Grgo Martić, Zapamćenja, Zagreb 1906., 110.—111.).

³⁴³ U pismu Strossmayeru 5. ožujka 1879. (Šišić, KORS II., 200.).

³⁴⁴ U pismu Račkom 11. ožujka 1879. (Šišić, KORS II., 204.).

³⁴⁵ Isto, 205.

³⁴⁶ Isto. Strossmayer je još jednom indirektno progovorio o hrvatsko-srpskim odnosima, Bosni i ustanku. U Rogacu ga je 8. kolovoza 1878. pohodio novinar Luka Zore i razgovarao s njim o najaktualnijim pitanjima toga doba. Taj je razgovor objavljen u dubrovačkom Slovincu 16, 1879., str. 252.—253. pod naslovom »Bistrina«, a prenio ga je i Šišić u Korespondenciji Rački-Strossmayer II., 232.—234. Prema Zori Strossmayer je rekao: »Bez tvrde duševne spona između naša četiri plemena na jugu (Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari D. P.) nema niti će od nas ikada išta biti. Najskoli mi je naglasio slogu, dapače amalgam između Srba i Hrvata, osudio pretjerane težnje s obje strane, pohvalio umjereni i trijezni članak u »Glasu Crnogorca« o našem zlosretnom novijemu razdoru, sažalio, što je učeni Klaić na izboru propao, ali je gorko uzdahnuo nad rasporom, koji se pomalja u Dalmaciji, pošto se još nismo očistili od tuđinštine« (Bukovički Srbi su glasali za talijanaša i tako onemogućili izbor Mihe Klaića D. P.) »Kod nas«, reče, »imaju prste Mađžari i Nijemci, a kod Vas Talijanci, koji drže još Spljet, tu staru kolijevku hrvatsku, i pravo središte naše.«

Strossmayer je rekao o Pavlinovićevim »Razgovorima« da ga »nijesu uvjerali, zato što se u njima krije Starčević, ako i u blažoj formi«. Osudio je ponašanje bosanskih franjevac koji su pisali sultanu »da su voljni pod Turčinom (ostati), a da neće nikad pod Srbina«, a također i neke vođe ustanka što su od habsburške monarhije tražili ordene i nagrade, koje su trebali odbiti da su ih i dobili. »Tako bi izvršili svoju dužnost, a onako su je okaljali«.

te događaje sa svoga vremenskog i političkog stajališta i neka Strossmayerova mišljenja uzeli kao jedina i ispravna, a gotovo sve druge političare u Hrvatskoj držali su konzervativnim, proaustrijskim, plemenski uskim, velikohrvatskim i slično. Međutim, takva procjena ne stoji jer su unatoč plemenitim namjerama, Strossmayer i Rački tada a i kasnije imali veoma malo sljedbenika na hrvatskoj, a još manje na srpskoj strani.

VI. JAVNOST I NOVINSTVO U HRVATSKOJ PREMA USTANKU I ISTOČNOM PITANJU

1. Hrvatska je javnost zdušno pomagala ustanike

Javnost je u Hrvatskoj s posebnom pažnjom pratila sve ono što se događalo u Bosni i Hercegovini za ustanka. Jednako je oduševljeno primala vijesti o pobjedama srpske, crnogorske i ruske vojske; strepila je za ishod bitke za Plevnu i Đunis i tugovala nakon poraza srpske vojske u dolini Morave i ustanika u Crnim Potocima. Treba pogledati zagrebački »Obzor« i »Narodne novine«, zadarski »Narodni list« i kraljevički »Primorac« da se vidi koliko su prostora posvetili ustanku i istočnom pitanju. Izjave, govori i članci najpoznatijih ljudi Hrvatske pokazuju da su oni, kao i sva napredna europska javnost, pomagali i podržavali ustanak i oslobodilački pokret na Slavenskom jugu.

Značajna je spomenuta izjava bana Mažuranića da u Hrvatskoj sve želi uspjeh ustanicima,³⁴⁷ ili govor Milana Mikanca da hrvatska javnost prati borbu za oslobođenje s »najvrucim simpatijama« i skuplja doprinose za braću u Bosni.³⁴⁸ Strossmayer je nekoliko puta naglasio da iz »sve duše želi da srpsko oružje pobijedi i Turčin iz Evrope protjeran bude«,³⁴⁹ a Rački je napisao da Bosna i Hercegovina treba svakako da se oslobode pa makar i bile za Hrvatsku izgubljene.³⁵⁰ Kukuljević je govorio u ugarskom saboru o ustanku i rješavanju istočnog pitanja, a Miškatović je u »Obzoru« objavio važan članak »Hrvatski narod prema ustanku« gdje stoji: »Ustanak danas bukti tik hrvatske međe s ovu i s onu stranu Velebita. Od prvoga početka, pa sve do danas hrvatski je narod toliko živih i iskrenih simpatija iskazao borećoj se braći preko Une i dalmatinsko-turske međe, da se te simpatije većimi pomisliti nedadu ni u najidealnijoj formi. Hrvatski je narod stotinu tisuća ljudi, žena i djece primio pod svoje krovove; hrvatski narod odkida od svojih usta, da pomogne jadnoj prebiegloj sirotinji novcem, živežom i odiećom. Da neima simpatija i plemenitosti hrvatskoga naroda danas teško bi i bilo ustanka. Pravedna će povjest zabilježiti rodoljubivo ponašanje Hrvata u ovoj borbi, a u tom plemenitom ponašanju natjecali su se pojedinci, privatnici i sama javnost, a napose hrvatsko novinstvo«. ³⁵¹

³⁴⁷ V. bilj. 209.

³⁴⁸ Saborski dnevnik... god. 1875.—8., 198.

³⁴⁹ U pismu Račkom 9. srpnja 1876. (Šišić, KORS II., 35.).

³⁵⁰ U pismu Strossmayeru 29. lipnja 1876. (Šišić, KORS II., 31.).

³⁵¹ Obzor br. 2 od 4. I. 1876.

O držanju hrvatske javnosti i novinstva napisao je Vaso Čubrilović: »Ustanak u Bosni i Hercegovini pozdravili su Hrvati s one strane Save i Dinare s istim oduševljenjem kao i Srbi.« (...) »Hrvatska štampa, sva bez razlike, pomagala je ustanak; pisala članke u njegovu korist; pozivala narod da daje priloge; objavljivala i žigosala turska zverstva i slavila ustaške pobjede.«³⁵²

Izvjestaji koji su dolazili s granice govore o veoma povoljnu raspoloženju krajiškog stanovništva, Srba i Hrvata, prema ustanku.³⁵³ Izvještaj iz Topuskog kaže da su u Kordunaša osjećaji velike simpatije prema bosanskoj raji pa su spremni da im pritegnu u pomoć.³⁵⁴ Mollinary je pisao kralju da pošalje vojsku na granicu jer postoji opasnost da »naše stanovništvo koje se do sada držalo neutralno iznenada ne prihvati stranku progonjene im braće po vjeri, i ne stupi u borbu«.³⁵⁵ Navedeni podaci nedvojbeno govore da je stanovništvo Hrvatske, Slavonije i Vojne krajine (o Dalmaciji ovdje ne govorimo, ali je i ondje situacija bila ista), bez razlike na vjersku, nacionalnu i stranačku pripadnost, moralno i materijalno pomagalo ustanak u Bosni i Hercegovini. O materijalnoj pomoći reći će nešto više drugom prilikom, a ovdje ćemo razmotriti moralnu potporu, pomoć dobrovoljcima i uopće solidarnost koju je pučanstvo hrvatskih zemalja pokazivalo prema ustanicima i kasnije prema Srbiji, Crnoj Gori i Rusiji.

Vaso Pelagić napisao je da svi slavenski narodi, osim Rusa, nisu poslali zajednički više od 100 dobrovoljaca ustanicima.³⁵⁶ Činjenice, međutim, govore sasvim drugo. Prva vijest o odlasku dobrovoljaca u Bosnu objavljena je u »Obzoru« u kolovozu 1875. Dopisnik iz Vinodola javio je da je Ivan Vončina organizirao skupljanje pomoći u gradu, pa je tom prilikom sastavljena četa od 40 dobrovoljaca koja je odmah prešla u Bosnu.³⁵⁷ Druga vijest kaže da je četa od 300 zagrebačkih studenata i đaka otišla u Srbiju da se bori protiv Turaka.³⁵⁸ U Srbiji se kao vojnički zapovjednik isticao Đuro Horvatović,³⁵⁹ u Bosni je djelovao sa svojom skupinom boraca Hrvat Franjo Balentić,³⁶⁰ a u četi Petra Mrkonjića bilo je čak 26 nacionalnosti. Polovica te čete bila je prije u odredu Miroslava Hubmajera, a najveći broj bio je iz Vojne krajine, odnosno Hrvatske.³⁶¹ Mrkonjić je borce vrbovao uglavnom u Baniji i Pokuplju i, prema jednom službenom izvještaju, imao je samo iz Siska 60 dobrovoljaca.³⁶² U studenom 1875. javljeno je da su neki Dalmatinci i Graničari prešli u Bosnu da se spoje s ustanicima.³⁶³ U jesen 1875. pisala je »Zastava« da oduševljenje za ustanak još postoji pa se javilo dosta dobrovoljaca, samo treba mnogo sredstava.³⁶⁴ Postojala su i posebna društva, skupine i pojedinci koji su radili na pridobivanju dobrovoljaca za ustanak i Srbiju. U Rakovici kraj Slunja otkri-

³⁵² Čubrilović, n. dj., 410.

³⁵³ Ekmečić, n. dj., 168, bilješka 11.

³⁵⁴ Isto, bilješka 12.

³⁵⁵ Isto, 169.

³⁵⁶ Pelagić, n. dj., 167. Usp. o tome Enciklopediju Jugoslavije, sv. 3., 30.: Dobrovoljci.

³⁵⁷ Obzor br. 195 od 27. VIII. 1875.

³⁵⁸ Ekmečić, n. dj., 248. i 256.

³⁵⁹ Vidi o Horvatoviću Vojna enciklopedija sv. 3., Beograd 1960, 620.

³⁶⁰ Ekmečić, n. dj., 216.

³⁶¹ Isto, 196.

³⁶² Isto.

³⁶³ Isto, 170.

³⁶⁴ Kapidžić, n. dj. III., 263.

veno je tajno društvo u kojemu je bio jedan katolički svećenik. Cilj je toga društva, navodno, bio da počne ustanak u tom kraju u korist budućeg gospodara Bosne, koji bi trebalo da bude iz ruske vladajuće dinastije.³⁶⁵

Stanovništvo graničnih dijelova Hrvatske zdušno je pomagalo ustanak i bosanske prebjege,³⁶⁶ a velik broj Krajišnika, Srba i Hrvata, aktivno se borio u ustaničkim jedinicama. Vlast je uzalud nastojala da uhvati Petra Mrkonjića i druge vođe, a jednako su bili bez uspjeha pokušaji da se uhvate i razoružaju pojedine čete koje su djelovale na granici. Nisu bili rijetki sukobi regularnih austrougarskih vojničkih i pograničnih organa s ustanicima. Ti sukobi nisu bili baš tako bezazleni jer je u njima bilo mrtvih i ranjenih.³⁶⁷ Naši ljudi koji su služili u austrougarskim vojničkim jedinicama usko su surađivali s ustaničkim vođama i obavještavali ih o namjerama svojih zapovjedništava, zato je nekoliko opsežnih akcija čišćenja završavalo bez uspjeha. Sve je to prisililo krajiško zapovjedništvo da u lipnju 1876. proglasi prijeki sud, a u Hrvatskoj se istodobno raspravljalo o mogućnosti uvođenja opsadnog stanja.³⁶⁸ U proglasu prijekog suda general Mollinary piše: »Budući da je u ovom krvavom sukobu i nekoliko austro-ugarskih državljana bud posredno bud neposredno sudjelovalo, to sam na temelju vlasti podijeljene mi zakonom obnašao da smeteni javni mir i poredak povratim i uzdržim za svekoliku hrvatsku i slavonsku krajinu, povjerenu mojoj upravi, narediti prieko-sudsko postupanje na zločinstvo bune, te svakoga pozivjem, da se kani buntovnih sgrnuća, i da nikako pri njemu ne sudjeluje, zatim da se ima pokoravati svim naredbama oblasti i njihovih organa, koje budu izdane da se zapriječi i uguši ovo zločinstvo, jer će inače po svoj strogosti priekog suda biti kažnjen smrću, koji poslje proglašenja ove okružnice bude krivcem zločinstva bune.«³⁶⁹

Nije samo dolazilo do sukoba između ustanika i austrougarskih vojničkih i drugih organa, nego su se vrlo često ti organi sukobljavali i s turskim četama zbog ustanika. Turci su, goneći ustanike, vrlo često prelazili preko granice pa su ih Krajišnici vraćali natrag štiteći prebjege. To je osobito često bilo tamo gdje je većina graničara ili njihovih starješina bila iz naših krajeva. Bilo je nekoliko slučajeva sukoba između turskih redovnih i neredovnih jedinica i ustaničkih skupina koje su štitile od provale krajiško stanovništvo.³⁷⁰

Hrvatsko općinstvo i listovi budno su pratili događaje na granici, tražeći zaštitu vojničkih i civilnih vlasti kad se radilo o interesu prebjega, ustanika ili domaćeg stanovništva. Službene »Narodne novine« bile su protiv toga da se naoružana satnija Turaka koja je prešla preko granice kod Jasenovca vrati natrag naoružana.³⁷¹ Isti list je javio da su »naše izdajice« i turski agenti: Stojan Nikolić, Jovo Misaljević i Risto Dimić poslani iz Dubice da vraćaju stanovništvo natrag u Bosnu.³⁷² Tri dana kasnije »Obzor« piše da ima »denuncijanata,

³⁶⁵ Ekmečić, n. dj., 170, bilješka 22.

³⁶⁶ Bilo bi potrebno podrobno ispitati ulogu Vojne krajine i krajišnika u razvoju ustanka.

³⁶⁷ Isto, 249.

³⁶⁸ Isto. Usp. o tom Mikančevu interpelaciju u Saboru, str. 145, bilješka 123.

³⁶⁹ Ekmečić, n. dj., 249., bilješka 39.

³⁷⁰ Odred Miroslava Hubmajera štitio je krajiško stanovništvo od turskih provala preko granice.

³⁷¹ NN. br. 205 od 9. IX. 1875.

³⁷² Isto, br. 211 od 16. IX. 1875.

glupaka i čankoliza koji služe Turcima, a jedan od njih je i kostajnički bilježnik Kernitz koji je izdao propusnicu turskim agentima da idu bjegunce vraćati u Bosnu«. Prigovorio je i kostajničkom načelniku Miškiću da nema »ni srca ni savjesti da preprieči ludosti svoga bilježnika«. ³⁷³ Te su vijesti omogućile sisačkom gradskom poglavarstvu da uhvati turske emisare i da ih zatvori unatoč kostajničkoj propusnici. U Sisku je tada bio načelnik Franjo Lovrić koji se isticao kao zaštitnik ustanika i bosanskih prebjega. ³⁷⁴ Na vijest o uhićenju turskih uhoda dodalo je uredništvo »Obzora« opasku da je Lovrić ispravno postupio jer je Hrvatska dužna štititi bjegunce od prevara i stradanja. ³⁷⁵

»Obzor« je u rujnu 1875. od austrougarskih vlasti i krajiškog zapovjedništva tražio da zaštite stanovništvo uz granicu, da zabrane Turcima slobodan prijelaz, da se »ne seću po našem kraju i špioniraju od kuće do kuće«. ³⁷⁶ U Staroj Gradiški prešla su četiri Turčina preko Save i inzultirali bilježnika, a Kostajnici se slobodno kreću pa čak pucaju i ubijaju graničare. Zato »Obzor« traži da se to dojadi Mollinaryju. Hvali revnost Franje Lovrića i predlaže da

³⁷³ *Obzor* br. 213 od 18. IX. 1875.

³⁷⁴ Franjo Lovrić učinio je vrlo mnogo da pomogne ustanak, prebjega i pojedine ustaničke vođe. To najbolje pokazuje prepiska između njega i bana Mažuranića koja se čuva u sisačkom arhivu, a objavio ju je djelomično, uz komentar, Marko Andrijić u sisačkim »Paralelama« br. 10.—11., 1968. U prvom banovu pismu (travanj 1876.) govori se o tužbi krajiškog zapovjedništva i izvješću zagrebačkog gradonačelnika da se Petar Karađorđević (Mrkonjić) nalazi u Sisku, u kući trgovca Kunića, i da je pridobio 60 uskoka za ustanak. Mažuranić je zatražio od Lovrića da to provjeri i odmah izvijesti što je našao.

Lovrić je odgovorio da je sve pregledao i da Karađorđevića nije nigdje našao, a što se tiče vrbovanih uskoka, njih u Sisku nema, pa je vjerojatno zagrebački načelnik »nekom šaljivdžiji nasjeo«. Sve što je sposobno za ustanak već se nalazi na turskom teritoriju, a ustanak je kao i »kamen bačen nizbrdice, neda se više zaustaviti (...).«

U drugom dopisu Mažuranić je javio da se Karađorđević krije u Capragu, u Kunićevoj kući, gdje ima i 5 000 pušaka pa bi bilo potrebno i to provjeriti. Lovrić je odgovorio da je bana, vjerojatno, netko obmanuo jer kneza Karađorđevića nema niti u Capragu niti u Sisku.

U jesen 1876. Mažuranić je opet pisao Lovriću da je knez Karađorđević bio u Glini, da se opet spremao na agitaciju uzduž granice pa se nakon toga povratio Kuniću u Caprag. Tamo je bio kad su ga i prvi put tražili, ali se sakrio u dimnjak. Lovrić je ispitao indirektno, preko povjerljivih ljudi, Kunića i doznao da je on zaista bio u vezi s knezom. Tom prilikom je Lovrić, s namjerom da umanjí značenje kneza i te pretrage, rekao da Karađorđević više nije tako važna osoba jer nema prijatelja i suradnika u Hrvatskoj i Slavoniji. I on, kao i ustanak, postaju suvišni (već je zaratila Srbija D. P.) i velike sile preuzele su sve u svoje ruke, pa bi »upravo smješno i žalosno bilo sa kojom stotinom neukih siromaka u Bosni pljačkanje poduzeti«, jer kakav bi to uspjeh bio da se ubije nekoliko Turaka i zapali nekoliko čardaka, a Turci da na to pobiju deset puta toliko kršćanske nejači i zapale nekoliko sela.

Iz tih pisama vidimo da je Lovrić pouzdano znao gdje se Karađorđević krije i još mnogo toga u svezi s ustankom, ali je taktizirao da ne učini krivo ni ustanicima ni sebi. To nam najbolje pokazuje slučaj s oružjem za ustanike koje se nalazilo u podrumu trgovca Pavlice. Za njega je doznala turska diplomacija i uputila svoga konzularnog činovnika iz Beča u Sisak. Kad je činovnik došao, javio se Lovriću koji je znao za oružje pa je zato, tobože, posumnjao u ispravnost dokumenata i Turčina stavio pod stražu. Odmah je javio Pavlici da oružje sakrije, a za to vrijeme zatražio suglasnost viših vlasti i potvrdu o identitetu činovnika. Kad je dobio odobrenje, oružje je već bilo na sigurnom mjestu, pa Turčin nije našao ništa.

³⁷⁵ *Obzor* br. 213 od 18. IX. 1875.

³⁷⁶ *Obzor* br. 220 od 27. IX. 1875.

se na brdo Djed iznad Kostajnice postavi baterija topova.³⁷⁷ Također je uzeo u zaštitu i kostajničkog socijalista Manojla Hrvčanina koga su kostajničke vlasti htjele protjerati po nalogu spomenutog bilježnika Kernitza.³⁷⁸

Kad su austrijski konjanici prešli preko turske granice, razoružali četu ustanika i dopremili je u glinski zatvor, »Obzor« je opet prosvjedovao i pitao je li Austrija poslala vojsku da pomogne tursku brutalnost i ratuje s Turcima »proti kukavnoj raji«. ³⁷⁹ U veljači 1876. opet su učestali napadi Turaka na granicu i prijelazi na hrvatsku stranu. Provalivši preko »suhe međe« kod sela Dobretina, nedaleko od Žirovca, zaprijetili su Kostajnici i Dvoru. Opljačkali su selo Dobretin, a stanovništvo se razbježalo na sve strane. Budući da su pogranične jedinice bile malobrojne i spore, intervenirali su ustanici pod vodstvom Miroslava Hubmajera i potjerali bašibozuke natrag u Bosansku krajinu.³⁸⁰ Nakon provale čete od 2 000 turskih vojnika, haranja krajiških sela i ubijanja nedužnog stanovništva u veljači 1876. smatrao je »Obzor« da Austro-Ugarska ima razloga da navijesti Turskoj rat. No carske su vlasti umjesto rata samo pojačale granicu, i to, kako su tada držali u Hrvatskoj, više da odmognu nego pomognu ustanicima i čuvaju nemirnu granicu.³⁸¹ Kostajnica je bila veoma slabo čuvana, pa su turski vojnici, službenici i uhode često prelazili preko Une i prijetili da će zauzeti i opljačkati grad. Svi hrvatski listovi zatražili su jaču posadu i topove na susjednom brdu, ali od svega toga nije bilo ništa, pa je gradsko vijeće zatražilo 500 pušaka da osnuje narodnu gardu i samo brani grad.

Osim »Obzora«, i drugi listovi u Hrvatskoj pisali su u korist ustanka i popularizirali borbu za slobodu, sakupljali pomoć, objavljivali imena darovatelja, izvještavali o bitkama, pisali o vođama itd. »Vijenac« je pisao o Bosni i donosio slike i pjesme posvećene ustanku, »Primorac« je tiskao u većem broju slike ustaničkih vođa,³⁸² a za njima nisu zaostajale »Narodne novine« ni »Hrvatski svjetozor«. Iznimku su činili samo riječka, mađaronska »Bilancija« i splitski, talijanaški »Avenire«, koji se nisu razlikovali od mađarskih listova.

Povoljno raspoloženje hrvatskog naroda prema ustanku manifestiralo se i prilikom posjeta Miroslava Hubmajera Zagrebu u listopadu 1875. Hubmajer je bio Slovenac, a istakao se u Hercegovini, pa se o njemu mnogo pisalo. Kad je došao u Zagreb, sveučilištarci su mu priredili prave ovacije i večeru na kojoj je bilo 200 — 300 ljudi.³⁸³ Svuda su ga prijateljski dočekivali i iskazivali mu, kao ustaničkom vođi i junaku, najviše počasti.³⁸⁴

2. Hrvatsko je novinstvo tijekom rata bodrilo Srbiju i Crnu Goru

Tijekom 1876. nastale su velike promjene u odnosima austro-ugarskih vlasti prema ustanicima. To se osjetilo već u rano proljeće, a osobito kad je zaratila Srbija. Tu promjenu zapazilo je i hrvatsko novinstvo, pa je »Primorac« pisao

³⁷⁷ Isto, br. 221 od 28. IX. 1875.

³⁷⁸ Isto, br. 219 od 25. IX. 1875. Kernitza (Ivan Krnic) nazivao je *Obzor* zbog sklonosti prema Turcima »kernitz-efendijom« i isticao njegove »starčevićijske smušenosti«.

³⁷⁹ Isto, br. 234 od 13. X. 1875.

³⁸⁰ Isto, br. 27 od 4. II. 1876.

³⁸¹ Isto, br. 29 od 7. II. 1876.

³⁸² *Primorac* br. 46 od 15. IV. 1876.

³⁸³ Kapidžić, n. dj. III. 261.

³⁸⁴ *Obzor* br. 238 od 17. X. 1875.

da austrijske vlasti i činovnici ne smiju imati ulogu turskih pandura i rastjerivati ljude koji mogu pomoći ustanku.³⁸⁵ Kad se sleglo prvo oduševljenje za ustanak, a Srbija još nije ušla u rat, počele su se javljati prve sumnje, krize, razilaženja između ustaničkih vođa te utjecaji iz Hrvatske odnosno Srbije. Pojavile su se prve primjedbe na isključivo srpski karakter ustanka, jer su se neki dobrovoljci iz Hrvatske počeli vraćati natrag, a također se tražilo da i među ustanicima Srbima prevlada samo struja Obrenovića i službene Srbije. Tada je »Obzor« pisao da su se u ustanku pojavile »razne političke boje. Kakva je dosad jedina mu boja bila (ovdje u Bosnoj), to hvala Bogu svi znamo, nu i to znamo mi, koji smo ovdje, da upravo zato niti uspjeo nije onako, kako bi to mogao, jer nije pod onu isključivu zastavu mogao skupiti sve življe u zemlji, a to bi za siguran uspjeh od prve nužde bilo«. Osuđuju se također oni ljudi koji truju prebjegli narod i žele ga omraziti s narodom koji ga je gostoljubivo primio.³⁸⁶ Prva je zamjerka ustaničkom vodstvu što je samo suzilo bazu ustanka pa je on umjesto oslobodilačkog i jugoslavenskog sve više poprimao ne samo srpske nego obrenovićevske značajke, a druga je što nije bilo većih bitaka i većih oružanih jedinica u Bosni kao što je bilo u Hercegovini. Zato se pisalo u to vrijeme da pravog ustanka nije ni bilo pošto su Turci potukli Pecijin odred, nego je samo nekoliko tisuća stanovnika prebjeglo u Hrvatsku i time izrazilo prosvjed protiv turskih zuluma. »Ako sada austro-ugarska vlada te ljude odpravlja s bosanske granice, mi joj ne bi mogli pohvaliti mudrost politike, no još manje bi mogli reći, da je ustanak smela, jer pravog ustanka u istinu do sada nije bilo.« Držalo se da ustanak jedino može uspjeti ako postane masovan i ako ga zajednički podupru svi Južni Slaveni, a sve ostalo bilo je uzaludno. »Bosne neće insurgirati Karagjorgjević sa svojih dvadeset ljudi, ni Miodragović sa svojih 16 ljudi, ni Pelagić sa svojih stotinu spleta, osobito od kada se zna, da je Turska bacila u Bosnu ove zime snažnu vojsku. Ili valja potrebitu silu dići i baciti u Bosnu, ili valja prestati jalovim pustošenjem Bosne, od kojega se ona neće ni dvaeset godina oporaviti.« Za ustanak je jedini spas ako se digne Srbija, jer ako do tada uz toleranciju austrijskih vlasti nije pošlo za rukom dići veći broj boraca, onda se to neće moći ni ubuduće kada se promijenila politika prema ustanku. »Zašto je Srbija do sada toliko mirovala, da niti dobrovoljačke čete nisu iz nje prodirale u Bosnu, mi pravo nerazumijemo.«³⁸⁷ Kad su združene srpsko-crnogorske čete krenule u boj, »Obzor« je pisao da je Rubikon prijeđen i dodao: »Simpatija najiskrenija ne samo svih Slavena, nego i svega izobraženog svijeta, prati sjedinjeno oružje kneževina, želeći im što sjajnije i što bržu pobjedu«,³⁸⁸ a članovi Narodne stranke su uoči rata koji se svaki čas očekivao držali da istočno pitanje ima odlučnu važnost po budućnost Hrvatske. Na oslobođenje Bosne Hrvatsku nagone dva cilja, humanitarni i narodni. Prema prvom želi se oslobođenje Bosne i Hercegovine od Turaka, a prema drugom da rješenje istočnog pitanja ojača Hrvatsku. Postoje dva rješenja: da gospodar Bosne i Hercegovine postane Austro-Ugarska ili da je zauzme Srbija. Narodna stranka želi da Bosnu zauzme Srbija koja bi s Bugarskom stvorila jednu državu. Nasuprot toj državi morala bi Austro-Ugarska

³⁸⁵ *Primorac* br. 7 od 15. I. 1876.

³⁸⁶ *Obzor* br. 2 od 4. I. 1876.

³⁸⁷ Isto, br. 54 od 7. III. 1876. Odlomak iz uvodnika »Bosanski ustanak«.

³⁸⁸ Isto, br. 149 od 3. VII. 1876.

ujediniti i ojačati Hrvatsku. »Obzor« je osudio sve one koji su željeli neuspjeh Srbije u ratu: »Poznamo jednu koteriju u zemlji, koja s Magjari boga moli, da Turci pomlate Srbe i ubiju Srbiju. Ova koterija mora želiti uži savez s Ugarskom, te je ili hinba ili ludilo kad narodnoj stranki prigovara izdajstvo radi prihvaćene nagodbe. Iza poražene Srbije nagodba se nemože na bolje popraviti, Hrvatska nemože doći do cjelokupnosti, pa makar se u nas Zvonimirova uspomena svaki dan slavila. U ovu koteriju spada Folnegović.«³⁸⁹

Kad je rat počeo, hrvatske novine donijele su ratne proglose, proklamaciju generala Černjajeva, članak o ratu, o ustanku u Bugarskoj i o zatvaranju Sve-tozara Miletića. »Obzor« je odgovorio na opomene praške »Politike«, u članku »Opomena Hrvatima«, da Hrvatska neće smetati Srbiju u ratu, jer Hrvati znaju koliko bi im vrijedila cvatuća srpska država. »Ima u zemlji oko narodne mase s jedne strane roj komaraca, koji bruči nezadovoljstvom na Srbiju, ima s druge strane sokolova, koji bi uvijek samo u poletu živjeli, neznajući kamo i dokle lete. Jedni i drugi prigovaraju što šta. Jedni i drugi bez temelja [...]. Ne, nitko u Hrvatskoj nemisli Srbiju smetati u velikom današnjem djelu. Ali se misli u Hrvatskoj već sada: a što da bude, ako Srbiji nepođe veliko djelo za rukom?«³⁹⁰

Hrvatski sabor nije dao nikakvu javnu potporu Srbiji i Crnoj Gori iako su to neki očekivali. Većina je opravdano držala da bi to samo otežalo položaj Sabora, a zaraćenim stranama ne bi koristilo. Međutim, hrvatska javnost i tisak dali su snažan odušak svojim simpatijama prema »borećoj se braći«. O držanju hrvatske javnosti pisao je zadarski »Narodni list«: »Hrvati su imali i imaju prigode da izvan sabora prema svojoj braći sućuti pokažu, i doista su je pokazali i svaki dan je pokažuju. Javna glasila hrvatska, uz glasilo narodne stranke, netaje svoje sućuti Srbiji i Crnoj Gori, dapače jih sokole na uztrajnost i junačka djela. Pučanstvo hrvatsko od početka ustanka pokazalo se je ustanku prijatno, i na sve moguće načine ga je pomagalo. Liepa kita hrvatskih dobrovoljaca junački se bori i odlikuje u srbskoj vojsci [...]. Pojedini slučajevi pa i isti pakrački i belovarski zatvori, nemogu promieniti ovaj opći značaj javnoga mnijenja u Hrvatskoj.«³⁹¹ »Primorac« je tada pisao: »Mi želimo i vjerujemo sveudilj, da će Srbija pobjediti. Mi držimo, da je morala Hrvatska ovu svoju želju naročito naglasiti monarkiji kano stojeću i njezinu interesu i svojim uplivom uzdjelovati proti ekstremnoj politici Magjara i Nijemaca.«³⁹² Isti list ustanovio je da postoje tri struje u javnom životu Hrvatske u odnosu prema rješavanju istočnog pitanja i to: »mnijenje pristaša Starčevićevih, politika vlade i vladajuće stranke i mnijenje napokon dra. Milana Makanca i opozicije.«³⁹³ Interesantno je da se ne spominje držanje skupine oko Strossmayera i Račkog koje je bliže držanju opozicije i Makanca nego vladajućoj Narodnoj stranci.

Hrvatsko novinstvo što je bolje moglo izvještavalo je o prilikama na srpskom i crnogorskom ratištu. Vijesti o nekim manjima srpskim pobjedama u početku rata izazvale su veliku radost u Zagrebu, a kada su Crnogorci pobijedili na Vučjem dolu, »Obzor« je izdao poseban broj posvećen tom vojničkom

³⁸⁹ Isto, br. 151 od 5. VII. 1876. Pisac članka misli na pravaše i pravašku mladež.

³⁹⁰ Isto, br. 156 od 11. VII. 1876.

³⁹¹ Isto, br. 196 od 28. VIII. 1876.

³⁹² *Primorac* br. 102 od 25. VIII. 1876.

³⁹³ Isto, br. 113 od 20. IX. 1876.

uspjehu.³⁹⁴ Isti je list pisao da je Srbija bez obzira na krajnji ishod rata izvršila svoj zadatak.³⁹⁵ Stranim listovima koji su pisali da je Srbija poražena odgovorio je da rat tek počinje.³⁹⁶ Usporedio je generala Černjajeva s ruskim carem Aleksandrom I., koji je pustio Napoleona sve do Moskve, a zatim ga gonio do Pariza.³⁹⁷ Kad su Srbi zauzeli Knjaževac, »Obzor« je pisao: »Tu je radosti i previše, da bi joj smjeli uzdu pustiti.«³⁹⁸ Ta je pobjeda slavljena kao osveta za kosovski poraz,³⁹⁹ a kao najzaslužniji za nju isticani su Černjajev i Hrvat Franjo Horvatović⁴⁰⁰ koji je u Srbiju otišao kao prebjeg iz austrijske vojske i tada bio unaprijeđen u čin pukovnika. »Bog i Hrvatska dadoše Černjajevu Horvatovića, da izvede umno smišljeni manevar preko Knjaževca Turkom za leđa.«⁴⁰¹

U to vrijeme »Obzor« je vodio polemiku s piscem »Pisama s Krke«, koji je zahtijevao da se svi »ostali Južni Slaveni imaju s vremenom pretopiti u Srbe« [...]. Na to mu je urednik odgovorio da je ta nauka kriva što se »u Hrvatskoj moraju preduzimati mjere, koje su jamačno najnemilije onim, koji ih moraju poduzimati.«⁴⁰² Isti je pisac tražio da Hrvatska javno izrazi svoje simpatije za Srbiju, pa mu je uredništvo odgovorilo kako to da ne vidi što se sve u Hrvatskoj zbiva, »što govore prinesci, što hrvatski puk kida od usta i hrani uskoke bosanske, što izjavljuje svako društvo u Hrvatskoj, kadgod se i gdje se samo dva čovjeka sastanu, što glasno izjavljuju svi organi hrvatski, što je Kukuljević u ime hrvatskog naroda i uz povlađivanje cjeloga hrvatskoga naroda govorio o istočnom pitanju ondje, gdje je tomu mjesto, na peštanskom saboru i u delegacijah carevine? Ta bog toga pisca vidio, zar on nezna i nevidi da je sva Hrvatska od početka ustanka, pa sve do danas samo jedno jedino čuvstvo, čuvstvo simpatije i sućuti za junačku odvažnost ustanka i Srbije.«⁴⁰³

3. Oduševljenje u Hrvatskoj nakon ruskih pobjeda, pučka skupština o Bosni i Hercegovini u Zagrebu

Nakon poraza Srbije u Hrvatskoj se mnogo govorilo o Rusiji. Većina hrvatskog javnog mnijenja očekivala je da će Rusija učiniti ono što nisu uspjeli ustanici, Srbija i Crna Gora. U jesen 1876. došli su prvi glasovi da se Rusija sprema za rat, pa je »Obzor« pisao da zora puca, a i dan će svanuti kad prvi topovi grunu i odluče istočno pitanje.⁴⁰⁴ Kad su Rusi u srpnju 1877. prešli Dunav, »Obzor« je objavio članak »Alea iacta est« s napomenom da tako osjeća čitav hrvatski narod. Članak je pisan u obliku molitve da se blagoslovi »oružje

³⁹⁴ *Obzor* br. 173 od 31. VII. 1876.

³⁹⁵ Isto, br. 190 od 21. VIII. 1876.

³⁹⁶ Isto.

³⁹⁷ Isto, br. 191 od 22. VIII. 1876.

³⁹⁸ Isto, br. 192 od 23. VIII. 1876.

³⁹⁹ Isto, br. 196 od 28. VIII. 1876.

⁴⁰⁰ Horvatović je bio zapovjednik knjaževačke vojske, a zatim, kao pukovnik, zapovjednik 4. korpusa u bici kod Šumatovca gdje se istakao vještinom i hrabrošću.

⁴⁰¹ *Obzor* br. 200 od 1. IX. 1876.

⁴⁰² Misli na zatvaranja u Pakracu, Bjelovaru, Karlovcu itd.

⁴⁰³ *Obzor* br. 204 od 6. IX. 1876.

⁴⁰⁴ Isto, br. 263 od 16. X. 1876.

hrabrih vojnika, da razsvietli um vojskovođa, da oslobodi naš narod od gnjusnoga jarma, da ga privede k slobodi i prosvjetli.

Svaki nas pita u tom ozbiljnom času, šta ćemo mi? zar da nam nije sveta zadaća pripomagati potlačenomu, pogaženomu, u bezkrajnu nesreću potisnutomu narodu u Bosnoj i Hercegovini, zar neće da vidi i čuje država naša va(pa) je jednokrvne nam braće, koji u smrtnomu strahu pred neprijateljem zovu u pomoć snažnu i susjednu Austriju.«⁴⁰⁵

Budući da Hrvatski sabor i vlada nisu smjeli davati nikakvu službenu izjavu o istočnom pitanju, odlučila je skupina hrvatskih političara da sazove pučku skupštinu u Zagrebu i na njoj iznese mišljenje i želju Hrvatske. Vončina, Kosta Vojnović i Folnegović su kao komisija za sazivanje skupštine zatražili odobrenje koje su uskoro dobili pa su skupštinu sazvali za 5. kolovoza 1877. Skupštini je predsjedavao Ivan Vončina, a August Šenoa bio je skupštinski povjerenik. Najvatreniji govornici bili su Šime Mazzura, Fran Folnegović i Kosta Vojnović. Svi su se izjasnili protiv opstanka Turske na Balkanu, protiv mađarske turkofilске politike, za savez svih Južnih Slavena, odobrvali su Rusiji što je zaratila s Turskom i tražili sjedinjenje hrvatskih zemalja. Možda, raspoloženje prisutnih najbolje ilustriraju riječi Koste Vojnovića: »Mi smo pratili s najvećim simpatijama Srpsku, kad je lani izvukla mač iz korica; mi smo želili najsajjniju pobjedu nepredobitnomu jataganu crnogorskome, mi se veselimo što je Rusija preduzela osloboditeljski rat proti nemanu Turčinu; mi uzključemo videći da krvoločni dušmanin kršćanstva uzdrman je u svojoj moći; ali mi nesmiijemo zaboraviti da na iztoku pokraj granice naše ima hrvatske zemlje, hrvatskog naroda (Burni živio!), da Hrvatska u Bosni i Hercegovini, zlatnim neizbrisljivim riečim, dapače potokom svoje junačke krvi, napisala je možda najsajjnije listove svoje historije, da Bosna i Hercegovina sačinjavale su čest hrvatske kraljevine (Dugotrajno burno odobravanje).

Da se glas Hrvatske može uvažiti u unutarnjoj i vanjskoj politici, treba da ona bude jaka, da zadobije svoju celokupnost, da se spoji Dalmacija i Krajina... (Dugotrajno povlašđivanje), da se zaposjedne Bosna i Hercegovina. (Dugotrajni gromki Živio!) Bez Bosne ponosne, bez svojih zapleća, kud će Dalmacija naša?«⁴⁰⁶

Zagrebačkoj skupštini počeli su stizati brzoglasni odobravanja i solidarnosti iz čitave Hrvatske,⁴⁰⁷ a zatim su se održavale skupštine po svima većim gradovima u Hrvatskoj. Odjek tih događaja osjetio se i u Dalmaciji, Istri i Sloveniji. Iz Mađarske su, naprotiv, dolazile vijesti o negodovanju vlasti i javnosti zbog javnih skupština u Hrvatskoj i njihove solidarnosti s Rusijom.

⁴⁰⁵ Isto, br. 149 od 2. VII. 1877.

⁴⁰⁶ Isto, br. 179 od 6. VIII. 1877. *Zastava* je donijela izvještaj o zagrebačkoj narodnoj skupštini u br. 117. od 29. VII. (10. VIII.) 1877.

⁴⁰⁷ Telegram grada Petrinje glasio je: »Pozdrav narodnoj skupštini, koja izrazuje simpatije slavenskoj stvari istoka. Resoluciju zagrebačkog meetinga odobrava stanovništvo grada Petrinje kao i sav narod Hrvatske (...)« Iz Siska: »Na oružje, Austrijo! zove te duh Eugena Savojskog! Na oružje, narode Zrinjskih, Bakača i Jelačića. Na oružje zove vas čovječnost proti turskomu barbarstvu (...)« (*Obzor* 175 od 8. VIII. 1877.).

⁴⁰⁸ I iz tih krajeva stizali su brzoglasni i pisma koji su odobrvali zaključke skupštine. Iz Ljubljane je javio Janez Bleiweis: »Vaših misli z dušom i tielom«.

Ljeti 1877. sve je više austro-ugarsko službeno novinstvo pisalo o okupaciji koja se nakon prvih ruskih pobjeda počela pripremati. Zbog toga su generali Rodić i Mollinary pozvani da odmah dođu u Beč na dogovor, a knez Milan, ministar Ristić i pukovnik Horvatić otišli su u Ploesti, u Rumunjsku, na razgovore s ruskim političarima i generalima. Javnost je nakon toga bila veoma uzbudena, pa se svakog dana očekivala vijest o općem novačenju. Kad su generali Fischer i Mollinary otišli na liječenje u Topusko, koje leži neposredno uz bosansku granicu, Miškatić je podrugljivo napisao da bi bilo bolje da su otišli u Banja Luku ili Ilidžu kraj Sarajeva.⁴⁰⁹

U 1877. slavenski tisak povremeno je napadao držanje Hrvatske prema istočnom pitanju. Bili su to uglavnom komentari nekih slovenskih, čeških i srpskih listova.⁴¹⁰ Na njih je najčešće odgovarao Miškatić u »Obzoru«, ali te odgovore nećemo navoditi, nego ćemo samo citirati zadarski »Narodni list« koji je u tom bio prilično objektivn: »Nijedan glas iz Hrvatske nije se proćuo, koji nebi povladio ustanka, ili bi mu podmećao nebratskih uvjeta. Dapaće, rodoljubi sa svih strana po primorju i posavju, okupiše se u odbore, da sabiru priloga, da djelotvorno pomagaju sveto djelo oslobođenja narodnoga [...]. Uz podpomaganje ustanka, uz davanje hrane i džebane, uz primanje pribjega i ranjenika, uz širenje po Evropi glasa vapijućega prava ćovjećnosti, Hrvatska je višećkrat digla svoj glas, da se skupna vlada austro-ugarske monarkije zauzme što krepćije za trpeću braću i da joj se u domovini omogući ćovjećanski bitak [...]. Hrvatska, uvjerená da sloboda njezine braće i susjeda, bit će podpora njezinoj slobodi, pustila je maha svome srdcu i podpomagala ustanku bez ikakvih primisalj; pa je sad radostna, što su sve to ćivlje nade, da će njezina braća biti slobodna, i da će ona još jaće tomu doprinieti vojennom i državnom snagom na sreću cjelokupnog naroda. To iziskuje, to zaslućuje povjestna zadaća Hrvatske!«⁴¹¹

Sve hrvatske novine pune su vijesti s rusko-turskog bojišta u Bugarskoj. O ustanku se ništa ne piše jer je on postao sasvim sporedan, a nakon poraza kod Crnih Potoka gotovo je posve zamro. Kad je ruski general Gurko sa svojim pukovima prešao klanac Šipku, hrvatsko ga je novinstvo usporedilo s Hanibalom i njegovim prijelazom preko Alpa, a zauzeće Plevne proslavljeno je u ćitavoj Hrvatskoj kao narodni blagdan. Citirat ćemo euforićni izvještaj »Obzora« koji govori o raspoloženju javnosti: »Plevna je pala — letijaše jućer ranim jutrom kao munja po glavnom gradu Hrvatske radostna viest. Ulice zaćas zavrve silnim svietom, iz kuća stanu se pomaljatí narodne trobojnice, sav grad zadobi svećano lice, oduševljenje obće raste, te iste poslovnice poćimaju praznikovati, graćani se dogovaraju, kako da ovaj velikí slavni događaj proslave dostojno osiećanju graćanstva i ugledu hrvatske prestolnice. Improvizira se odbor, koji se sastaje na dogovor.« Uskoro je odbor izdao proglas, a »Obzor« je pisao da je pad Plevne jedan od znamenitijih događaja 19. stoljeća.

⁴⁰⁹ *Obzor* br. 148 od 30. VI. 1877.

⁴¹⁰ Ti su listovi prigovarali *Obzoru* i drugim hrvatskim glasilima da Hrvati nisu na istim pozicijama kao i drugi slavenski narodi jer zagovaraju okupaciju Bosne u vrijeme kad Rusija ratuje s Turskom. Međutim, pripadnost Bosne i Hercegovine bila je već riješena, a njezina okupacija od strane Austro-Ugarske bila je samo pitanje pogodnog trenutka.

⁴¹¹ *Obzor* br. 118 od 24. V. 1877. (Ćlanak je pretiskan iz *Narodnog lista*.)

Navečer bila je prava narodna svečanost. Sve je bilo rasvijetljeno osim službenih zgrada, održana je bakljada, uz glazbu, manifestacije studenata i povike oduševljenih građana: »Živili Rusi! Živio Aleksandar! Propast Turkom!« Odmah je upućen i telegram caru Aleksandru II. Sa ulice se veselje prenijelo u kuće i gostionice gdje se dugo u noć pjevalo i nazdravljalo velikoj ruskoj i slaven-skoj pobjedi.⁴¹²

Još je jedan događaj pobudio pozornost hrvatskog općinstva i tiska. To je bilo suđenje vođi vojvođanskih Srba Svetozaru Miletiću. Redovito su objavljivi opširni izvještaji sa suđenja, a konačnu osudu na pet godina zatvora hrvatski su listovi ocijenili kao vrlo drastičnu i istaknuli da se sud u odmjeraivanju kazne poveo za političkim, a ne za pravnim razlozima.

Isto je tako tijekom 1878. pažljivo praćena diplomatska rasprava oko rješavanja istočnog pitanja i pripadnosti Bosne i Hercegovine. Imenovanje generala Filipovića za zapovjednika ekspedicijskog korpusa povoljno je primljeno u Hrvatskoj. Međutim, njegovo uklanjanje, pošto je sa svojim jedinicama obavio zadatak, pokazalo je da je opet prevladao mađarski utjecaj u Monarhiji i da su oni, kad su već morali uzeti Bosnu i Hercegovinu, nastojali da je tako urede da ne bude od koristi ni Hrvatima ni Srbima, nego da i dalje bude jabuka razdora među njima. Svi listovi izražavali su ogorčenje hrvatske javnosti jer se mnogo očekivalo od ustanka, Srbije, Rusije pa i od službene Austrije, a na kraju je došlo još jedno razočaranje i u velike sile i austrougarske vlastodršce. Dogodilo se ono što su proricali Strossmayer i Rački, što je godinu dana prije okupacije pisao kraljevički »Primorac«, a to je da onaj tko vjeruje da će Austro-Ugarska dati Bosnu Hrvatskoj mora biti »jak u vjeri kao starozavjetni proroci. Hrvatska u današnjih dualističkih okolnostih monarkije, gdje dva naroda nad ostalimi vladaju, nikada neće zadobiti ni Bosne, nego niti svoje cjelokupnosti ako se neuzme boriti za tu svoju glavnu želju.«⁴¹³

ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina najnemirnije su turske pokrajine u XIX. stoljeću jer su bile udaljene od središta Turskog Carstva, naseljene u većini kršćanima i muslimanima slaven-skog podrijetla, okružene gotovo sa svih strana naprednijim i politički slobodnijim državama, koje su snažno utjecale na pokoreno kršćansko pučanstvo. Taj utjecaj osobito se pojačao nakon srpskih ustanaka, hrvatskog narodnog preporoda i austrijske orijentacije prema Istoku (nakon krimskog rata i poraza 1866.).

Posljedice unutrašnjeg nezadovoljstva i vanjskih poticaja bile su česte bune i nemiri raje protiv feudalnih nameta, ali jednako i pobune autohtonog muslimanskog življa protiv centralističke osmanlijske vlade. Desetak godina prije ustanka, od kneza Mihajla i biskupa Strossmayera, prvi put se pokušalo organizirano djelovati iz Srbije i Hrvatske. Na tom poslu radili su franjevci, Ujedinjena omladina srpska, članovi pojedinih stranaka, hrvatski, srpski i jugoslavenski orijentirani agitatori i austrijski diplomatski predstavnici, kojih je

⁴¹² Isto, br. 284 od 12. XII. 1877.

⁴¹³ *Primorac* br. 26 od 2. III. 1877.

sedamdesetih godina bilo sve više u Bosni i Hercegovini. Budući da se u to vrijeme stvara srpsko, a zatim i hrvatsko građanstvo, vanjski utjecaji sve više padaju na plodno tlo, pa dolazi do sve jačeg vezivanja s Beogradom, Zagrebom, Novim Sadom i Cetinjem.

Dvije trećine bosansko-hercegovačke vanjske granice činila je granica prema Austro-Ugarskoj, kuda su vodile i sve značajnije riječne doline (Una, Vrbas, Bosna, Drina) kao i plovne Sava i Neretva. I najkraće veze prema pomorskim lukama također su išle preko Hrvatske i Dalmacije, a najvažniji trgovački gradovi bili su na austrougarskoj granici ili u neposrednoj njezinoj blizini, zbog toga su te pokrajine prirodno gravitirale i gospodarski se orijentirale na zapad kamo je išla gotovo sva njihova trgovina.

Ustanak 1875.—1876. jače od ijednog pokreta dotad doveo je u opasnost političke utjecaje, ravnotežu snaga i ekonomske odnose; ugrozio je austrougarsku trgovinu i osvajačke aspiracije, a osobito je teško pogodio pogranične krajeve Hrvatske, Dalmacije i Vojne krajine. Zbog toga je ustanak bosansko-hercegovačke raje prerastao lokalne okvire i postao akutan problem Hrvatske, Srbije i Crne Gore, zatim Austro-Ugarske i drugih velesila, pa je značajniji po svom odjeku i pitanjima koja je pokrenuo nego po intenzitetu i ekstenzitetu ratnih akcija u pobunjenim pokrajinama. Zbog takvih značajki ustanka njegove su se posljedice jače osjetile u Hrvatskoj nego u srednjoj i južnoj Bosni koje su bile mirne, a njegovim gušenjem bavila se više europska diplomacija nego svima ustancima u Bosni prije njega.

Ovaj rad pokazuje da je ustanak bio više vezan za Hrvatsku nego što se to obično mislilo i pisalo, da je otuda ne samo pomagan, nego i potican i, zahvaljujući toj pomoći, održavan do rata Srbije i Crne Gore. Zato se vojničke operacije ne vode slučajno i gotovo isključivo uz hrvatsku granicu, kamo je pobjeglo i našlo utočište desetak puta više prebjega nego što je za najvećeg vala ustanka bilo djelotvornih boraca.

Dosadašnja literatura o ustanku uglavnom je jednostrana, neobjektivna i pod utjecajem nacionalno-političkih razmirica, zato je potrebno još iscrpnije proučiti taj pokret, pronaći nove izvore, upotrijebiti još neuporabljene i sintetizirati tu interesantnu materiju. U Hrvatskoj historiografiji istočna kriza i bosansko-hercegovački ustanak bili su zapostavljeni, pa nije poznato koliko su ti događaji djelovali na hrvatske zemlje, odnosno koliko su Hrvati i Srbi iz Hrvatske moralno, materijalno i vojnički pomagali ustanike.

Ustanak je jako odjeknuo u svima krajevima banske Hrvatske, Dalmacije i Vojne krajine. Osjetili su ga ne samo pogranični predjeli, nego i unutrašnjost. Gotovo je posve zamrla trgovina stokom, žitom, drvom i kolonijalnom robom, od koje su živjeli mnogobrojni trgovci i čitavi gradovi, povećani su porezi, bilo je glada i epidemija, naseljeni su prebjezi, skupljana je velika pomoć, izbijali su incidenti na granici, pojavila se hajdučija, pljačke, nesigurnost i bijeda stanovništva. Tome treba dodati politički pritisak, progone, zatvaranja, sudske istrage, pisanje novinstva i opću uzbuđenost javnosti, pa će se dobiti slika burnog i nesigurnog vremena koje se u Hrvatskoj osjetilo više nego u bilo kojoj susjednoj zemlji.⁴¹⁴

⁴¹⁴ O »Odrazu bosanskog ustanka 1875.—1878. na gospodarske prilike u Hrvatskoj« pisao sam u *Časopisu za suvremenu povijest* I, 1971., str. 91.—100.

Hrvatski sabor nije javno pružio moralnu ni materijalnu potporu ustanku, što objektivno nije mogao ni smio učiniti, ali je s pomoću pojedinih službenika, političkih ljudi, odbora, i vlade učinio vrlo mnogo u pomaganju ustanka i zbrinjavanju mnogobrojnih prebjega (Kukuljević, Guteša, Mazzura, Miškatović, Vardian, Lovrić itd.). Hrvatski i srpski zastupnici u odnosu prema ustanku i teškoćama koje je izazvao bili su jedinstveni, nastupali su dogovorno i nastojali da ne učine ništa što bi oslabilo ustanak, a odbijali su također i pokušaje uvođenja protusrpskog kursa u Hrvatskoj.

Ban Mažuranić⁴¹⁵ i njegovi pomoćnici nisu bili protivnici ustanka i srpskog naroda, nego su, naprotiv, kao i sva javnost u Hrvatskoj, tajno pomagali ustanike i prebjega,⁴¹⁶ što pokazuju noviji izvori.

Strossmayer i Rački posvetili su čitav život borbi za suradnju, slogu i oslobođenje naših naroda pa su mislili da je ustanak pružio mogućnost da se te težnje ostvare. Zato su djelotvorno pomagali ustanak, prebjega, Srbiju i franjevece u Bosni, nastojeći da se te pokrajine oslobode i postanu središte nove jugoslavenske integracije. Iako su bili utjecajni i imali dodir s mnogim poznatim ličnostima u Evropi, oni nisu imali većih uspjeha jer se Hrvati nisu osobito zagrijali za njihove ideje, a još manje Srbi.

Javnost u Hrvatskoj bez obzira na narodnosnu pripadnost spontano je i organizirano pomagala ustanike i prebjega, a moralno poticala Srbiju, Crnu Goru i Rusiju. Novčana i druga pomoć iz Hrvatske bila je mnogo veća nego što se tada mislilo i pisalo. Javno mišljenje sa zanosom je primalo vijesti o pobjedama srpsko-crnogorsko-ruskim jedinicama, kritiziralo mađarski tisak i javnost zbog turkofilstva i austrijske vlasti zbog odnosa prema ustanicima i prebjezima, ali je jednako osudilo uskogrudnost srpsko-obrenovićevske politike i nepovjerenje prema Hrvatima i svemu što je dolazilo iz Hrvatske.

Ante Starčević bio je jedini istaknuti hrvatski političar koji je istupio protiv ustanika i branio Turke i zauzimao se za autonomiju Bosne i Hercegovine u granicama Turske.⁴¹⁷ Zato je osuđen od hrvatske javnosti i novinstva, pa čak i od političara koji su mu bili bliski, kao što je to bio Milan Makanec. Treba istaknuti da je Starčević bio protivnik svake okupacije Bosne i Hercegovine zato što je držao da Kneževina Srbija, kakva jest, ne može osloboditi te pokrajine, a Austro-Ugarska, ako bi ih okupirala, imala bi s njima velikih neprilika.⁴¹⁸

Mnogobrojni odbori koji su radili u Hrvatskoj kao i oni koji su sastavljeni od Hrvata i Srba iz Hrvatske pokazuju da je stanovništvo tih krajeva organizacijski i novčano pomagalo ustanak i prebjega pa se može reći da je baš pomoć iz Hrvatske održavala ustanak 1875. i 1876. Poticaj za osnivanje odbora dalo je uredništvo »Obzora«, poduprli su ga drugi listovi i istaknuti pojedinci,

⁴¹⁵ Usp. o Mažuraniću moje radove »O držanju bana Ivana Mažuranića prema bosansko-hercegovačkom ustanku 1875.—1878. godine«, *Tražnja* br. 3, Slav. Požega 1970. i »Ivan Mažuranić kao političar«, *Dometi* br. 9, 1971, 84.—97.

⁴¹⁶ Kad je ovaj rad već bio dovršen i predan u tisak, izašla je rasprava Vere Cilige »O političkoj opoziciji u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića«, *Historijski zbornik* 1968/69.

⁴¹⁷ Budući da sam rad »Ante Starčević prema bosansko-hercegovačkom ustanku 1875.—1878. i Istočnom pitanju« objavio u *Reviji* br. 6, Osijek 1971., 111.—120., ovdje donosim samo njegov sažetak.

⁴¹⁸ O Starčeviću usp. pregled i ocjenu novije literature što ga je u *Časopisu za suvremenu povijest* I, 1972. dao V. Oštrić.

ali je bilo i samoinicijativnog osnivanja odbora i skupina koje su skupljale priloge u novcu, hrani, odjeći i oružju. Odbori su pružali ne samo materijalnu, nego i moralno-političku kao i obavještajnu pomoć, a neki su bili i zapovjedna središta pojedinih četa.⁴¹⁹

Može se reći da je pravi ustanak u Bosni trajao samo do poraza Srbije, a sve ostalo bila je nepovezana hajdučija manjih ili većih skupina koje su nastajale i nestajale prema trenutnim zahtjevima, dok je pitanje prebjega tri i pol godine bilo akutno i gotovo nerješivo. Kao što su u ustanku sudjelovali pretežno Srbi, manje Hrvati, tako je i među prebjezima bilo najviše Srba, ali ne treba zaboraviti da su prebjegla i neka hrvatska sela. Jednako su i deputacije Srba (a ne samo Hrvata) tražile od Austro-Ugarske da osvoji Bosnu i njih vratj u njihova opustošena sela. Stanovništvo u Hrvatskoj primilo je prebjega pod svoje krovove,⁴²⁰ u svoje obitelji i dijelilo s njima sve što je imalo, ali je zbog nerodica i elementarnih nepogoda i samo oskudijevalo i često gladovalo.

Oko oslobođenja i pripadnosti Bosne razvila se oštra polemika koja je katkada prelazila u uvrede i nepriznavanje povijesnih i narodnih prava. Treba istaknuti da je hrvatsko novinstvo u cjelini postupalo korektno, da je isticalo nezdrave posljedice takva stanja i osudilo provokacije i nacionalnu isključivost pravaša i hrvatske mladeži prema Srbima pa je imalo snage da podvrgne kritici pisanje nekih pojedinaca i srpskih listova o Hrvatima, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini. Posljedice žestokih prepirki oko oslobođenja i posjedovanja Bosne i Hercegovine dugo su se osjećale u našoj historiografiji i politici, ali su neki napredniji i objektivniji prijedlozi anticipirali rješenja koja su se počela ostvarivati u narodnoj revoluciji i 1941.—1945.⁴²¹

Z u s a m m e n f a s s u n g

REAKTIONEN IN NORDKROATIEN AUF DEN AUFSTAND IN BOSNIEN (1875—1878)

Der Aufstand von 1875—1878 bedrohte in stärkerem Maße als irgendeine Bewegung früher die politische Einflußnahme, das Mächtigkeitsgleichgewicht und die wirtschaftlichen Beziehungen; der österreichische Handel und die Eroberungsaspirationen waren gefährdet, am schwersten waren jedoch die Grenzgebiete Kroatiens, Dalmatiens und die Militärgrenze betroffen. Deshalb wuchs der bosnisch-herzegowinische Aufstand über die lokalen Grenzen hinaus und wurde zum akuten Problem in Kroatien, Serbien und Montenegro, aber auch von Österreich-Ungarn und anderen Großmächten, so daß die Reaktionen und

⁴¹⁹ Ovdje donosim samo kratak zaključak rasprave o odborima za pomaganje ustanka koju sam priredio za tisak.

⁴²⁰ O boravku i smještaju bosanskih prebjega u Hrvatskoj posebna rasprava u rukopisu.

⁴²¹ Pitanje hrvatsko-srpskih odnosa u doba bosansko-hercegovačkog ustanka i »novinarski rat« oko pripadnosti Bosne i Hercegovine predstavlja jednu veoma interesantnu temu o kojoj mislim uskoro pisati.

die Probleme, die er aufwarf, bedeutender sind als die Intensität und Extensität der Militäraktionen in den rebellierenden Provinzen. Aus diesen Gründen waren die Folgen des Aufstandes in Kroatien stärker zu spüren als in Mittel- und Südbosnien, wo Ruhe herrschte, und mit der Niederschlagung dieses Aufstandes beschäftigte sich die europäische Diplomatie mehr als mit allen früheren Aufständen in Bosnien zusammen.

Dieses Werk bemüht sich darzustellen, daß die Verbindungen zwischen dem Aufstand und Kroatien enger waren als im allgemeinen angenommen und dargestellt wurde, daß er von Kroatien aus nicht nur unterstützt, sondern auch angeregt wurde und daß er, dank dieser Hilfe, bis zum Krieg zwischen Serbien und Montenegro aufrechterhalten werden konnte. Deshalb ist es kein Zufall, daß die Militäraktionen fast ausschließlich in der Nähe der Grenze zu Kroatien geführt wurden, wo etwa zehnmal mehr Flüchtlinge Aufnahme fanden, als es auf dem Höhepunkt des Aufstandes aktive Kämpfer gab.

Der Aufstand fand starken Widerhall in allen Teilen Nordkroatiens, Dalmatiens und der Militärgrenze. Nicht nur die Grenzgebiete bekamen ihn zu spüren, sondern auch das Innere des Landes. Der Vieh-, Getreide-, Holz- und Kolonialwarenhandel, der die wichtigste Einnahmequelle nicht nur zahlreicher Kaufleute sondern auch ganzer Städte war, kam fast ganz zum Erliegen, die Steuern wurden erhöht, es kam zu Hungersnöten und Epidemien, Flüchtlinge mußten angesiedelt werden, es wurden große Hilfsaktionen gestartet, es kam zu Grenzzwischenfällen, Raubüberfällen, Plünderungen, die Bevölkerung verarmte und wurde verunsichert. Hinzu kommt der politische Druck, Verfolgungswellen, Inhaftierung, Untersuchungsverfahren, das Schreiben der Presse und die allgemeine Erregung der Öffentlichkeit, um ein einigermaßen abgerundetes Bild jener bewegten und unsicheren Zeit zu erhalten, die in Kroatien stärker zu spüren war als in irgendeinem der Nachbarländer.

Das kroatische Parlament hat offiziell dem Aufstand weder eine moralische noch materielle Unterstützung gewährt, was es auch objektiv weder tun konnte noch durfte, es hat aber über einzelne seiner Mitglieder, Politiker, Ausschüsse und die Regierung viel dazu beigetragen, den Aufstand zu unterstützen und für die zahlreichen Flüchtlinge eine Lebensgrundlage zu schaffen (Kukuljević, Guteša, Mazzura, Miškatović, Vardian, Lovrić usw.). Die kroatischen und serbischen Abgeordneten waren sich in bezug auf den Aufstand und die durch ihn hervorgerufenen Schwierigkeiten einig; sie handelten verantwortungsbewußt und unterließen alles, was den Aufstand hätte beeinträchtigen können; sie unterbanden auch jeden Versuch, in Kroatien einen antiserbischen Kurs aufkommen zu lassen.

Der Banus Mažuranić und seine Mitarbeiter waren keine Gegner des Aufstandes und des serbischen Volkes, sie unterstützen vielmehr, wie übrigens auch die gesamte Öffentlichkeit in Kroatien, im Geheimen die Aufständischen und Flüchtlinge, was aus neueren Quellen klar hervorgeht.

Strossmayer und Rački hatten ihr ganzes Leben dem Kampf für die Zusammenarbeit, Eintracht und die Befreiung unserer Völker gewidmet und waren der Meinung, daß der Aufstand die Möglichkeit bietet, diese Ziele zu verwirklichen. Deshalb unterstützen sie tatkräftig den Aufstand, die Flüchtlinge, Serbien und die Franziskaner in Bosnien, in der Bestrebung, diese Provinzen zu befreien und zum Zentrum der neuen jugoslawischen Integration zu machen.

Aber obwohl sie einflußreich waren und zu vielen bekannten Persönlichkeiten in ganz Europa Kontakte hatten, konnten sie keine großen Erfolge erzielen, weil die Kroaten sehr wenig Interesse für ihre Ideen zeigten, und noch weniger die Serben.

Die Öffentlichkeit in Kroatien — gleich, welcher Nationalität — organisierte und unterstützte von sich aus und durchdacht die Aufständischen und Flüchtlinge, und gab Serbien, Montenegro und Rußland jede moralische Unterstützung. Die finanzielle und sonstige Hilfe von Seiten Kroatiens war viel größer als damals allgemein angenommen und veröffentlicht wurde. Die öffentliche Meinung nahm Meldungen über die Siege der serbisch-montenegrinisch-russischen Truppen mit Begeisterung auf, kritisierte die ungarische Presse und Öffentlichkeit wegen ihrer turkophilen Einstellung und die österreichischen Behörden wegen ihres Verhaltens den Aufständischen und Flüchtlingen gegenüber, verurteilte aber genauso die Engstirnigkeit der serbischen Obrenović-Politik, das Mißtrauen gegenüber den Kroaten und allem, was aus Kroatien kam.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

4

Z A G R E B

1973

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi 4

Izdavač

Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest

Za izdavača

Prof. dr Ljubo Boban

Prijevod

Vera Andrassy (engleski)

Lektori

Dr Blanka Jakić (njemački), Vera Andrassy (engleski), Stjepan Damjanović, Jasna
Penzar (hrvatski)

Korektor

Branko Erdeljac

Za sadržaj priloga odgovara autor

Adresa redakcije: Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, Đure Salaja 3.